

2500

శ్రీ రస్తు

పుష్ప బాణ విలాసము

సంస్కృతాంధ్ర టీకా తాత్పర్య సహితము.

CHECKED 1968

శ్రీ రస్తు పుష్ప బాణ విలాసము
సంస్కృతాంధ్ర టీకా తాత్పర్య సహితము
కొంగుపేట, సికింద్రాబాద్

చెన్నపురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

1937.

All Rights Reserved.

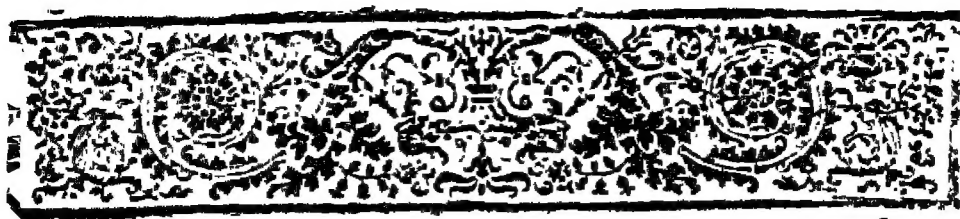
2589

H.244

15

PRINTED BY

V. Ramaswamy Sastrulu & Sons,
AT SRI RAMA PRESS,
Tondiarpet, Madras.—1937.—750.

శ్రీః

పుష్ప బాణ విలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్వజ్జేషు తుజ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేఽపి చన్దనరజస్యజ్జే వహా సౌరభమ్,
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః. 1

టీ. శ్రీమత్...జ్జేషు - శ్రీమత్=సౌందర్యముగలిగిన, గోపవధూ= గొల్లచానలయొక్క, స్వయంగ్రహ = తాముగాపట్టుకొనుట మొదలుగాఁ గల, పరిష్వజ్జేషు=ఆలింగనములయందు, తుజ్గ...ర్దాత్ - తుజ్గ=ఉబ్బిన, స్తన=కుచములయొక్క, వ్యామర్దాత్ = రాయిడివలన, చన్దనరజసి=గంధ పువ్వాడి, గళితేఽపి=రాలిపోయినను, అజ్జే = శరీరమునందు, సౌరభం= సువాసనను, వహా=తాల్చియున్నవాఁడును, జాగర...ద్వన్ద్వః-జాగర = (రేయి) మేల్కొని యుండుటచేత, జాత=కలిగిన, రాగ=ఎఱ్ఱదనముగల, నయనద్వన్ద్వః=కన్నులచోయి గలవాఁడును, ప్రభాతే=తెల్లవాటి, కామపి= (ఇట్టిదని) చెప్పనలవికాని, శ్రియం=కాంతిని, బిభ్రత్ = ధరించియుండు వాఁడునునైన, వేణు...సికః - వేణు=పిల్లనగ్రోవియొక్క, నాద=ఊడుట యందు, రసికః=ఆశగలిగిన, కశ్చిత్ - జారాగ్రణీః=ఒకానొకజారులమేటి (శ్రీకృష్ణుఁడు), వః=మిమ్మును, పాతు=రక్షించునుగాక.

తా. సౌందర్యవతు లయినవ్రేతలు తాముగవచ్చియా లింగనముచేయునప్పుడు, వారియున్నతస్తనముల యొరయిడి వలనఁ దనశరీరమునందలి గంధపువ్వాడి రాలిపోయినను, ఆ

గంధపువాసనవీడనివాఁడునుగోపికలతోడిసురతకాలములందు
మేల్కూచియుండుటచేత నెఱ్ఱపాఱిన నేత్రములుగలవాఁడును,
ప్రభాతకాలంబున నొకవిధమైనసౌందర్యముగలవాఁడునునైన
వేణుగానప్రియుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించునుగాక.

అర్థాలంకారములు—విశేషోక్తి, పర్యాయోక్త్యలం
కారము, రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము.

శృంగారచన్ద్రికా.

అక్షప్రభాభి రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముదముదఞ్చయన్,
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్కోఽపి గోపాలబాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః,
శృంగారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలా
సాఖ్యం శృంగారకావ్యం చిక్షేద్దుః ఆదౌ మన్దశత్యాదాశిషం ప్రయుక్తే
శ్రీమదితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్
కర్తవ్యేత్యాణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్: 'మో భూమి స్త్రీగురుః
శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రీలో జీవితం, యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధృతిం చ,
పవనో దేశభ్రమం సోఽన్త్యగః, రోఽగ్ని ర్త్థ్యలఘు ర్ధృతిం, దినమణి
ర్త్థ్యే గురు ర్జ్ఞోరుజం, తో ద్యౌ రన్త్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు
ర్భస్తారకేణో యశః.' ఇతి. మగణసన్నిధానసమనంతరః సగణోఽపి శుభప్రద
ఏవ. తదుక్తం చమత్కార చన్ద్రికాయామ్: 'మ య ర స త జ భ న
సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పరస్తు పూర్వస్థాత్, జన్యోఽత్ర జనకనికటే
సుతవ ద్వితనోతి నాశుభం కర్త. సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే
గణాః శుభాః.' ఇతి. ప్రథమవర్ణోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. యద్యపి కూరేణ
రేఘేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్య స్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే-
'క్షం వినా కూరసంయుక్తః సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్; శ్లేష స్తు

కషయోః శ్రేయాన్ శుచిశ్రావణయోరివ.’ ఇతి. తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగాన్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్: దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిద్వ్యాః స్యు ర్లిప్తో గణ తోఽపి వా.’ ఇతి. స్పష్టికృత మేత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: ‘మజ్జ శార్థాభిధానో వా దేవనామాఙ్క నోఽపి వా, గణో న దూష్యో వర్ణ శ్చ దేవతాఙ్గిష్ఠితాత్త వత్. చతుర్దుభముఖేత్యాదౌ చవర్ణో జగణోఽపి చ, బ్రహ్మ నామాఙ్కితత్వేన కావ్యాదావపి శోభనా. శృంగార వీర సౌహార్ద మి త్యత్ర తు కృతే ర్దుఖే, ఋవర్ణగః శవర్ణోఽపి మజ్జశార్థో విశిష్యతే. ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రకర్షస్యాభిధానతః, పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.’ సౌమ్యాసౌమ్యవివేచన మప్యత్ర కృతమ్: ‘శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్త్వద్వైవతమూర్తయః, కర్తుః కారయితుః శ్రో తుః కల్పయన్తి-శుభాశు భే. అకారః ప్రీతిదాయీ స్యాన్నిషేధే తు విప ర్యయః, ఆకారో హర్షదః, సోఽపి వ్యథార్త్యాదిషు నోచితః. ఇకారాది చతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ, ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారః సంఘాతస్తమృహేతవః. ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః కామవాఙ్మోక్షభూ తిదాః, లఙ్కీకరః కవర్గః స్యాచ్చకారః కీర్తినాశనః. ఛజకారౌ రోగ హరౌ ఋఞౌతు మరణప్రదౌ, టతకారౌ ఖేదకారౌ, డః శుభో, ఢస్తవకాన్తికృత్. వస్తులూభకరో ణస్తు తకారో విఘ్ననాశనః, ఢకారో యుద్ధకారీ స్యా, ఢధకారౌ ధృతిప్రదౌ, నకారస్తావకృ, త్కశ్చి దని షేధే శుభః స్పృతః, రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వస ప్రదః. ఆరోగ్యకృ దృకారః స్యా, దృకార స్వతిభాగ్యకృత్, మకారః తోదకృ, ద్య స్తు శ్రీదో, రేఫ స్తు దాహకృత్. లో జాడ్యకృ, ద్వకారః స్యా ద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః, డోష్టాణస్సుఖభేద శ్రీ నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్.’ (శవసహ శ్చత్వార ఉష్టాణః.) అథ శ్లోకార్థః. శ్రీః శోభా - ‘శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్సరళశాఖిషు, వాణీ లఙ్కీ లవణ్దేషు విపే బిల్వేఽప్యథ త్రిషు.’ ఇతి నా. - శ్రీమత్యః

శోభావత్సః, యాః గోపవద్భ్యః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్కృతాః,
 స్వయం గ్రహాః స్వయమేవ గ్రహణం, తత్ప్రధానాః, పరిష్కృతా ఆలిష్ట
 నాని *మధ్యమపదలూపిసమాసః, స్వయంగ్రహేణ పరిష్కృతా ఇతి *
 తృతీయాసమాసో వా, తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలితోద్భూతన
 పూర్వకం స్వయంగ్రహలిష్టనానాం ప్రతిపాదనాద్యగవతః శ్రీకృష్ణస్య
 లోకోత్తరసౌందర్యం, తస్మిన్నుక్త స్తాసాం తస్మి న్నునురాగాతిశయ శ్చ
 వ్యజ్యేతే, తుష్టస్తనానాం యో వ్యామర్దః పరివీడనం తస్మాత్ *కరణి
 షష్ట్యాః సమాసః, యద్వా తుష్టస్తనై ర్వామర్దః పరివీడన మితి కరణే
 తృతీయా * 'కర్తృకరణే కృతా బహుళ' మితి సమాసః. చందన రజసి
 మలయజ చరాగే, గతితేఽపి, సర్వాజ్ఞగతే చందనే గోపాజ్ఞనా కతినకుచ
 మధికత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అక్లే శరీరే * 'అజ్ఞం
 ప్రతికోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అజ్ఞశబ్దస్యావయవపర్యాయేషు పరిగణి
 తత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి న శంకనీయమ్. 'అజ్ఞం గాత్రాన్వి
 తోపాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే.' ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీర
 పరత్వస్యా ప్రదర్శితత్వాత్, సారథం చందనస్యైవ పరిమళం వహన్
 దధానః, జాగరేణ నిరస్తర శ్రీదాలమ్బుటత్వేన నిర్దిద్రత్వేన, జాతరాగమ్
 ఉత్పన్నరక్తిమగుణం, నయనద్వంద్వం యస్య స తథోక్తః. 'రాగోఽను
 రాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమన్విహాః' ఇతి విశ్వః. తథా ప్రభాతే
 ప్రాతఃకాలే, కామప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రీయం సంభోగచిహ్న జనితాం
 లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ * 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః. వేణు
 నాదే, రసికో రాగవాక్, రసోఽస్యా స్థితి రసికః * 'అత ఇనిరనావి'తి
 తస్మిత్వయః, 'శృంగారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇత్యు
 మరః. కశ్చిజ్జారాగణీః కోఽపి గోపికాజారనాయకః, భగవాన్ వాసు
 దేవ ఇతి యావత్. తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్తత్వేఽపి విశేషణైః
 స్ఫుటికృతత్వాత్. వో యుష్మాక్, పాతు. అ త్రాధారస్య చందనస్యాప
 గమేఽపి ఆధేయస్య సారథగుణస్య స్థితే ర్వర్ణనాత్ *విశేషాలంకారః,

తదుక్తం, ‘విశేషః ఖ్యాత మాధారం వినా ప్యాధేయవర్ణనమ్’ ఇతి; తథా కృతపథూపభోగ స్యాకృతే ర్యథావద్వస్తువర్ణనేన, * స్వభావోక్తి శ్చ. ‘స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.’ ఇతి; అస్యాః పూర్వోక్త విశేషాజ్ఞత్వ మి త్యనయోః * సజ్కరః; తథాస్య సాధారణరూపేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీత్వరూపేణానువర్ణన మితి భజ్యంత రాశ్రయణరూపః * పర్యాయోక్త్యలంకారః, ‘పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భజ్యంతరాశ్రయమ్.’ ఇతి లక్షణాత్. తథా సమ్భాగ శృంగారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యజ్ఞత్వాత్ * రసవదలంకారః. లక్షణమ్—అజ్ఞభావం రసో యత్ర భావం ప్ర త్యథ వా రసమ్, భజేత్ స తత్ర రసవదలంకార ఉదీరితః.’ ఇతి; తథా దేవవిషయరతిభావ స్యాపి కవీష్టస్యైవ అనుగ్రహ్యాజనవిషయరతిభావం ప్రత్యజ్ఞత్వాత్ * ప్రేయోఽలంకారః. ‘ప్రేయోఽలంకృతిరజ్ఞం చేద్భావో భావాన్తరంప్రతి.’ ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే-‘రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారి తథాజ్ఞేతః, భావః ప్రోక్తస్తదాభాసా అనాచిత్స్వప్రవ ర్తితాః.’ ఇతి. (అజ్ఞేతో వ్యజ్ఞేత ఏవ.) ఏతే పంచ అర్థాలంకారాః. శబ్దాలంకారస్తః— ‘స్వయంగ్రహపరిష్కల్లేషు తుజ్ఞస్తనే’ త్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవ. తల్లక్షణం తు-‘ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యజ్ఞానానాం యదా భవేత్, పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.’ ఇతి. పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృప్తిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం - ‘సూర్యాశ్చైర్నసజస్తతాః సగు రవః శార్దూల విక్రీడితమ్.’ ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదితమాసీద్యచ్ఛరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతీసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః,
తదఖిలమవలమ్బ్య స్వాదు శృంగారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదాస్తు ప్రసన్నా.

టీ. యువతిసహస్రైః సహ = పెక్కండ్రుగొల్ల వనితలతోడ, క్రీడతః = విహరించుచున్న, నన్దసూనోః = నందునిపుత్రుడగు శ్రీ కృష్ణునియొక్క, విచిత్రం = విచిత్రమైన, యత్ = ఏ; చరిత్రం = కథ, భువనవిదితం = లోకము నందు ప్రసిద్ధమయినది, ఆసీత్ = అయినదో, తత్ - అఖిలం = ఆ చరిత్రమునంత యు, అవలమ్య = ఆధారముగాఁ జేసికొని, స్వాదు = మనోహరమైన, శృంగార కావ్యం = శృంగారరసము ముఖ్యముగాఁగలిగిన యొక కావ్యమును, రచయితుమనసః = రచించుటకుఁ దలంపుగొనిన, మే = నాకు, శారదా = సరస్వతీ దేవి, ప్రసన్నా = (నాయెడ) అనుగ్రహముగలది, అస్తు = అగుఁగాక.

తా. పెక్కండ్రు జనరాండ్రతోఁగూడి లీలలు సల్పునట్టి యే నందసూనునియొక్క చిత్రచరిత్రము సర్వలోకప్రసిద్ధమై వెలయుచున్నదో, యట్టి గోపాలునియొక్క చరిత్రమునుగొని, సకల జనరంజకమైన యొక శృంగారకావ్యమును జేయఁదలఁచిన నాకు సరస్వతీదేవి ప్రసన్నురాలగుఁగాత.

సంప్రతి కవిః స్వచిక్షీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీ ప్రసాద మాశాస్తేః—

భువనేతి. యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దసూనోః శ్రీకృష్ణస్య సమ్బంధి, విచిత్ర మద్భుతం, యచ్ఛరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాది రూపం, భువనవిదితం లోకైర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం; తచ్ఛరిత్రమ్, అవలమ్య ప్రతిపాద్యత్వేనాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం, శ్రావ్యమితి యావత్. 'మధురో నా రసే తద్వత్ సుందర స్వాదుషు త్రిషు.' ఇతి నా. శృంగారకావ్యం శృంగారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం, మనో యస్య తస్య 'తుం కామమనసో ర పీ'తి మకారలోపః. మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు. సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృమ్భణం ఘటయ త్వి త్యాశయః. * మాలినీవృత్తమ్. లక్షణం తు—'ననమయయ యుతేయం మాలినీ భోగిలోక్తః.' ఇతి.

అవ. ఒండొరులయొక్క రూపు, లక్షణము, తళుకుబెళుకులు వీనిచే ననురాగము గలవారయ్యుఁ గూడిక లేకపోవుటచేత నాత్రముగలవారయి ఒకనాఁ డేకతంబున నదృష్టపశంబునఁ గలిసిన యిద్దఱు కాముకులగు నాయికా నాయకులయొక్క చేష్ట లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

కాస్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీద్వికాసో మహాన్
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః,
వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాజ్ఞకమోదయః
కణ్ఠాలిజ్జనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్. 3

టీ. కాస్తే=ప్రియుఁడు (తనయిచ్చ కెక్కినవాఁడు), దృష్టిపథం = చూపుమార్గమును, గతే=పోందఁగా, సుభ్రువః=నాయికయొక్క, నయన యోః=కన్నులకు, మహాన్ = ఎక్కువ, వికాసః = విస్తారము, ఆసీత్=కలి గెను. (కాస్తే=ప్రియుఁడు), నిర్జనం=జనులులేని, ఆలయం=ఇంటిని, ప్రాప్తే సతి = పోందఁగానే, (సుభ్రువః = ఆనాయికయొక్క), తనుః = ఒడలు, పులకితా=గగ్గురు పాటుగలది, (ఆసీత్ = ఆయెను). (కాస్తే=ప్రియుఁడు), వక్షోజగ్రహణఉత్సుకేసతి-వక్షోజ-కుచములయొక్క, గ్రహణ=పట్టుకొంట యందు, ఉత్సుకే సతి=ఆసక్తిగలవాఁడుగాఁగా, (నాయికాయోః = నాయ కికి,) సర్వాజ్ఞకమ్మ ఉదయః = అన్నియంగములయందును వణకుయొక్క పుట్టుక, సమభవత్=కలిగెను. (కాస్తే=కాంతుఁడు,) కణ్ఠ ఆలిజ్జనతత్పరే- కణ్ఠ=మెడయొక్క, ఆలిజ్జన=కొఁగి లించుటయందు, తత్పరేసతి=శ్రద్ధగలవాఁ డుకాఁగా, (నాయికాయోః=నాయికయొక్క,) నీవీ=కోఁకముడి, దృఢాపి=గట్టిదైయున్నను, స్వయం=తానుగా, విగళితా=జాతినది, (ఆసీత్ = ఆయెను.)

తా. తనమనోవల్లభుఁడు కంటఁబడఁగా నే,యొకనాయిక మక్కువగలదగుట చేతఁ గన్నులు విచ్చి కొని, కాంతునిజూచెను. ముద్దరాలియొక్కారపుఁజూడ్చుల తళుకు బెళుకుల చేసీడ్వఁబడి

యావల్లభః డప్పు డదృష్టనశంబున నొక్కరు లేని యొక యగా
రంబు సొరఁగా, నాముగుడయొక్కయొడలియందు గగుర్పాటు
గలిగెను. మఱియు, నాప్రియుఁడు కుచగ్రహణమం దిష్టపడఁగా,
నాయికయొక్క యన్నియంగములు గడగడ వణఁకెను. కాం
తుఁడు నాయికను గట్టిగాఁగొఁగిలింపఁ గడంగినప్పుడు, నాయిక
యొక్క కోకముడి గట్టిగానున్నను, తనంతట వీడిపోయెను.

ఈశ్లోకంబున చూచుట, తాఁకుట, కొఁగిలించికొనుట మొద
లగు కామోపచారములు వర్ణింపఁబడియుండుటచే సంభోగ
శృంగారము. స్వభావోక్త్యలంకారము.

పరస్పర హాస రేఖా విలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో రయోగవశా
దుత్కణ్ఠితయోః క్వచి ద్రహసి చైవవశా న్ని శితయోః కామినో శ్చేష్టాం
కవి రాహ. —

కాన్త ఇతి. — 'కాన్తే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం
సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే. 'దృష్ట్యోః నయనయోః పథ్యాః దృష్టిపథః *
'ఋహృ'తి త్యాదినా సమాసాన్తః * 'దృష్టి ర్థి దర్శ నాత్మీ ప్త్వి'తి
నానార్థరత్నమాలాయాం-తం గతే ప్రాప్తే - దృగ్గోచరే సతీత్యర్థః.
సుభ్రువః సుందర్యాః, నయనయో ర్హా నివికాస ఆసీత్-సాభిలాషతయా
నేత్రే విస్తార్య నిర్మిమేష మద్రాక్షీదిత్యర్థః. తతః కామినీనయనవిభ్ర
మాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం చైవవశాత్ తత్కాలే జనవర్జిత, మాల
యం గృహం, ప్రాప్తే సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సంజాతపులకా *
'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ ప్రత్యయః, జాతా
అభూత్ - 'ఉత్పన్నభూతయో ర్జాతో బృన్దజాత్యోస్తు న ద్వయోః.'
ఇతి నా. — ఏకాన్తసమాగమేన మనోవికాససోపచయే సతి రోమోద్ధ
మః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. తతో విజనగృహవస్థితకామినీసమీపవర్తన
సముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, వక్షోజయోః స్తనయోః, గ్రహణే ఉత్సుకే

సతి - గ్రహణ మనాభ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్మోక్త్యా తస్య కాంతస్య సభ
యప్రప్రతిః సూచ్యతే, సుభ్రువః సర్వాజ్ఞకమోషయః, సమభవత్ సం
భవతి స్త - రాగా స్వహావేషభు రుత్పన్న ఇత్సర్థః - తథా చ లక్షణం -
‘రాగ ద్వేషభయాదిభ్యో వేషభు ర్గాత్ర వేషనమ్.’ ఇతి. తత స్తస్యాం కుచ
గ్రహణ మగ్నేకుర్వాణాయాం నివర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాంతే, కణ్ఠాలి
జననశ్చలే సతి, వృథా, నీవీ జఘనపస్తగన్ధిః - ‘నీవీ పరివణే గ్రీన్ధా ప్రి
ణాం జఘనవాససః.’ ఇత్సమరః. స్వయ మేవ, విగళితా విస్తప్తా. ఆత్మ
ప్రళమే చాక్యే - ‘ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయత’ - ఇత్యు
క్తలక్షణా ప్రళమానజ్ఞదశా దప్సితా. ద్వితీయతృతీయయోః * సా
ప్రత్తికప్రాదుర్భావో వర్జితః, తురీయే తు * కామేజ్జితం కథితమ్. తల్లక్ష
ణం తు రతిరహస్యే - ‘ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్షణే విచలతః కూపోదకే
మత్స్యేష, ధమ్మిల్లః కుసుమాశ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః,
ప్రచ్ఛన్నా ప్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్థలతి
స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేజ్జితం యోషితమ్.’ ఇతి. దర్శన స్పర్శనాది
కామోపచార వర్జనాత్ * సంభోగశృంగారః. లక్షణం తు - ‘అనుకూలా
నిషేవతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ
ముదాహృతః.’ ఇతి. * స్వభావోక్తి రలంకారః.

అవతారిక. ఒక సోగసుఖాడియొక్క యొయ్యారపుఁ జేష్టసుచూచు
చుండిన యొక కాముకుఁడు తన వేడుకచెలికానితో నీక్రిందివిధంబునఁ
జెప్పుచున్నాఁడు.

మాం దూరాదరవిన్దసున్దరదరస్తేరాననా సంప్రతి
ద్రాగుత్తుజ్జఘన స్తనాజ్ఞణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా,
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్యాన్తికే
నేత్రాన్తస్య చిరం కురజ్జనయనా సాకూతమాలోకతే. 4

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, అరవిన్ద...ననా - అరవిన్ద = కమలమువలె,
సున్దర = అందమైనదియు, దర=ఇంచుక, స్తేర = నవ్వుచున్నదియునయిన,

తననా = మోముగలదియు, ద్రాక్ = వడిగా, ఉత్తుం... ఇచ్చలా - ఉత్తుజ్జ = ఉబ్బయినవియు, ఘన = గొప్పదియునైన, స్తన = మంచములయొక్క, అశ్లాఢ = దాపునుండి, గళత్ = జాటుచున్న, చారు = సొగసుయిన, ఉత్తరీయ = పైఁటయొక్క, అచ్చలా = అంచుగలదియునైన, కురజ్జనయనా = జీంకయొక్క కన్నులంబోలు కన్నులుగల యాయతివ, ప్రత్యా... పరా - ప్రత్యాసన్న = సమీపించినట్టి, జన = మానుసులయొక్క, ప్రతారణ = మోసపుచ్చుటయే, పరా (సతీ) = ముఖ్యమైన వృత్తిగాఁగలిగినదై, నేత్రాన్తస్య = కడగంటియొక్క, అస్తికే = దాపున, పాణిం = చేతిని, ప్రసార్య = చాపుకొని, సాకూతం = అభిప్రాయముతోఁగూడ, దూరాత్ = దవ్వునుండి, చిరం = చాలసేపుగా, మాం = నన్ను, ఆలోకతే = చూచుచున్నది.

తా. కమలములంబోలు చిటునగవు మోముగలదియు, తనగబ్బిగుబ్బలపైని పైఁటకొంగుజాటుచున్నను గమనింపనిదియు నైనయొక వన్నెలాడి తనదాపునకువచ్చెడిజనుల వంచించఁ గోరితనకడకంటిదాపున బొట్టనవ్రేలిని క్రిందికిని దక్కిననాలుగు వ్రేళ్ల నొక్కటిగాఁ బైకిని జేర్చియుంచుకొన్నదై, యో చెలి కాఁడా! దవ్వునుండియే తడవులంబట్టి నన్నుఁ జూచుచున్నది.

యుక్తంసునలంకారము. స్వభావోక్తి. కాంతి యనుకావ్య గుణముచు. నాయిక ప్రాథ.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్య న్కామీ నర్తనచివం బ్రాతే.—

మామితి.—సంప్రత్యఘనా, అరవింద మివ సుందరం - దరస్తేరం మందం యథా తథా స్తయమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - దరస్తేరేత్యత్ర * 'సుపుష్పే'తి సమాసః - స్తయతేః * 'నమి క మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః - 'దరోఽస్మి శబ్దభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహా దరీ, దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే గుగ్గు

తా తు దరః పుమాన్.’ ఇతి నా.. ద్రాక్ శీఘ్రం * ‘ద్రా జ్జఙ్ఘ సపది
ద్రుత మి’ త్యమరః. ఉత్తుజ్ఞా సమున్నతో - ఘనా పృథులా కఠినా వా -
యాస్తనా తయో - రజ్జణాత్ ప్రాస్తాత్ - గళత్ చారూత్తరీయస్య -
అశ్చల మన్తో - యస్యాః సా త థోక్తా - ఇతి కామేజ్జిత స్సోక్తిః - కఠి
నాధికసాస్త్రేషు వాద్యమధ్యమ నృత్తయోః, ముస్తా ముద్గర మేఘేషు
త్రిషు క్లిబే పుమాన్ ఘన.’ ఇతి నా. - ‘అశ్చలం త్వంతుకాస్తే స్యా ది’
త్యమరః. కురజ్జనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః-యే జనాః
తేషాం - ప్రతారణం వశ్చనం - సరం ప్రధానం యస్యాః సా త థోక్తా -
పరేజ్జితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శనవిభ్రమ
దర్శన పరిహారేణ వశ్చయితుకామా సతీ త్యర్థః. నేత్రాంతస్యాపాజ్జస్య,
అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య-అజ్ఞుష్ఠస్యాధోభాగవర్తిత్వం సంక్లిష్టానా
మితరాజ్ఞుశీనామూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్రనేత్రమధ్యవర్తిత్వం యథా స్యా
త్తథా కపోలే హస్తం సన్నివేశ్యేత్యర్థః, మాం దూరా, దాకూతేన
భావేన సహితం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణపర్వంతం,
అలోకతే పశ్యతి - దృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయన్తి వర్తత ఇ త్యర్థః.
అత్ర నిజమర్తగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజన
వశ్చనస్సోక్తిః * యుక్త్యలంకారః- ‘యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా
మర్తగుప్తయే.’ ఇతి లక్షణాత్ ; * స్వభావోక్త్యనుప్రాసా స్ఫుటా.
బద్ధస్యాత్యుజ్జ్వలతయా * కాన్తి ర్నామ గుణః - ‘అత్యుజ్జ్వలత్వం బద్ధ
స్య కావ్యే కాన్తిరీతీర్యతే.’ ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రాధా -
న్తరమన్దికృతప్రీడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.’ ఇతి లక్షణాత్.

అనతారిక. కాముకుఁడు సంకేతమువలనఁ బువ్వులు గోయుట
మున్నగు నెపంబునఁ దోటకు వచ్చిన యొక వన్నెలాడిం గూర్చి, రహస్య
ముగ విహరింపఁ దగినతావును జూపుచుఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

నీరస్య మేత దవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుజ్జసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్,

కుర్వ్యదీహ మణితాని విలాసవతో
బోధ్యం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్.

5

టీ. అబలే = ఓచిన్నదానా, మాధవీనాం = బండిగురివెందతీఁగెల
యొక్క, మధ్యే = నడుమను, చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్ - చ్యుత = రాలిన, పుష్ప = పువ్వు
లతో, కీర్ణం = నిండిన, ఏతత్ = ఈ, నిమజ్జనదనం = పొదరింటిని, అవలూక
య = చూడుము. ఇహ = ఈపొదరింటియందు, విలాసవశ్యః = సొగసుకత్తెలు,
మణితాని = సురతకాలపునందడులను, కుర్వ్యః = చేయుదురేని, పికానాం =
కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూతలచేత, బోధ్యం = తెలిసికొనుటకు, న
శక్యం = వీలుగాదు.

తా. ఓ సొగసుదానా! యీ బండిగురివెందతీఁగెలనడు
మనుండునట్టి యీ పొదరింటిని జూచితివా! ఇది తీఁగెలనుండి
రాలినపూవులతో నిండి యెంత సొబగుగా నున్నదో! ఇచ్చట
వేడ్కకత్తెలు సురతకాలపుఁ గూజితములు సల్పినను, అవి ఈ
పొదరిండ్లలోఁ గూయు కోయిలలకూతలలోఁ గలసిపోవుట
వలన, వీనిని సురతకాలపుఁ గూజితము లని యొరు లెఱుఁగఁ
జాలరు. అని “అబలే” అనుటచే నీ వెవరికినైన వెఱుఁగు
వేమో. ఇచ్చటి కోయిలకూతలచేత మనసురతకాలపుఁ గూజి
తములు బయటికిఁ దెలియవు. నీవు వెఱవవలదు” అని భావము.

కామీ సంశేతవశాత్కుసుమాపచయాదివ్యాజేనోపపనం ప్రవి
ష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్నాహ. —

నీరర్థమితి. — హే అబలే, మాధవీనాం వాసస్తీనాం * వాసస్తీ
మాధవీలలే' త్యమరః, మధ్యే, నీరర్థం బహిః సర్వత్ర లతాదివ్యాప్త్యా
ఛిద్రరహితం - పరై రనాలక్ష్మ్యత్వేన పస్తం యోగ్య మితి భావః. చ్యుతైః
పుష్పైః - కీర్ణం సంధన్నమ్ - ఆయత్నపుష్పశయ్యాన్వితమితి భావః,

ఏకత్ ప్రరోపర్తి, నికుజ్జం కుజ్జమేవ సదనం గృహం - ‘నికుజ్జం కుజ్జం వా
స్తి జే లతాదివిహితోదరే.’ ఇ త్యమరః, అపలాకయ వశ్యః; న కేవల మత్ర
కామినీజనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః. కింతు శబ్దాయమా నోఽపీ
త్యాశయేనాహ. - ‘ఇహస్త్రిక్ నికుజ్జసదనే, విలాసవత్స్యః విలాసిన్యః,
మణితాని రతికూజితాని * ‘మణితం రతికూజిత మి’ త్యమరః, కుర్మ్య ర్యది,
పికానాం కోకిలానాం, నినదైః కూజితైః - హేతుభిః, బోధ్యం జ్ఞాతుం, న
శక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాః తదనుకారిణో
మణితవిశేషాః వివిచ్య గ్రహీతుం న కేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః; * మణిత
విశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్: ‘హుం
కృతిస్తనిత సీతకృతోత్కృతం పూతకృత శ్వసిత రోద నాదికం, ముఞ్చ
పీడయ గృహణ జీవయ త్రాహి హం ధిగితి సీతకృతం విదుః. త చ్చ లా
సక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః, మిశ్రితం ప్రహరణే
ప్రయుజ్యతే చాన్య థాపి రుత మిష్యతే బుద్ధైః.’ ఇతి. అత్ర మణితానాం
కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్ * సామా
న్యాలంకారః - ‘సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్తవస్తరైకతా.’ ఇతి
లక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్తి న్వనప్రదేశే సామ్యబలా న్నణి
తేషు కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యాక
ర్ణ్యాపి కామినోః క్రిడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయా దితి * భ్రాన్తిమ
దలఙ్కారోఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః. తథా
ఇదమే వావయో ర్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇహౌప రస్తుం ప్రసీదే
త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వనిశ్చ. * వస్తంతిలకావృత్తమ్ - ‘ఉక్తా వస్త
తిలకాతభజా జగౌ గః.’ ఇతి.

అవ. ఒకనాయిక తోడిచెలికత్తెలతోఁ గూడఁ బూవులు గోయ
రాఁగా, నొక కుంటెనకత్తె యానాయికను బూచినతీఁగలను, చెట్లను
వెదకు నెపంబునఁ దక్కిన యువిదలనెల్ల నేమఱించి, యొకరహస్య ప్రదే
శంబునకుఁ దోడ్కొనిపోయి జారునితోఁ గూర్చి తాను బయటఁ గావలి

యుండెను. అప్పుడు దైవవశంబునఁ బూవులు గోయుటకై నాయకయాఁడు బిడ్డ యచ్చటికి రాఁగా, దూతిక నాయక యాఁడుబిడ్డయొక్క రాకను చెల్పుచు, ఆఁడుబిడ్డకు సందియము గలుగుటకు ముందే సంభోగచిహ్నములను గారణాంతరములచేఁ గప్పచు నీక్రిందితెఱంగునఁ జెప్పచున్నది:—

దప్తం బిమ్బధియాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ధమ్మిల్ల, స్థిలకం శ్రమామ్బుగళితం, చిన్నా తనుః కణ్ఠకైః;
ఆః కర్ణజ్వరకారికజ్జగణ్ఠుణత్తారం కరౌధూన్వతీ హీత్.
కింభ్రామ్యస్యటవీశుకాయ ? కుసుమాన్వేషా ననాన్దాగ్ర

టీ. ఆరుణం=ఎఱ్ఱనైన, అధరాగ్రం=మోవియంచు, బిమ్బధియా=దొండపండనుభ్రాంతిచేత, దప్తం = కొఱకబడినది; ధమ్మిల్లః=కొప్పు, ధావనాత్ = పరుగెత్తుటవలన, పర్యాకులః - జాతక=వీడిపోయినది; స్థిలకం=బొట్టు, శ్రమామ్బుగళితం - శ్రమ=అలసటవలన, అమ్బు=చెమ్మటనీటిచేత, గళితం = జాతిపోయినది; తనుః=బడలు, కణ్ఠకైః = ముండ్లతో, చిన్నా=గుచ్చుకొన్నది; ఆః=ఇసీ, కర్ణజ్వ...త్కారం - కర్ణ=చేవులకు, జ్వర=సంతాపముచు, కారి=చేయునట్టి, కజ్జణ = పలయములయొక్క, ఝణత్కారమ్=ఝణఝణ మనుధ్వని గలుగునట్లుగా, కరౌ=చేతులను, ధూన్వతీ=విదలించుచు, అటవీశుకాయ = అడవియందలి చిలుకనిమిత్రము, కిం=ఏల, భ్రామ్యసి=తిరుగుచున్నావు? ఏషా=ఈ, ననాన్దా=నీ యాఁడుబిడ్డ, కుసుమాని=పూవులన్నియు, అగ్రహీత్=కోసినది.

తా. దొండపం డను నెపమున నీకెమ్మోవిమొన నాచిలుక కొఱికిపోయినది. ఆచిలుకనుబట్టుకొనుటకై పరువిడఁగా, కొప్పు వీడిపోయె. ముండ్లు గుచ్చుకొన్నవి. అయ్యో! వెఱ్ఱిదానా, చేవులుతూట్లు పోవునట్లు, చేతిగాజులను సందడిచేయుచు నాయడవిచిలుకను బట్టుటకై యేల యట్లల్లాడుచున్నావు. ఇక్కడఁ బూవులన్నిటిని నీయాఁడుబిడ్డ కోసికొన్నదిచూడు! అని.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతా
పాదపాన్వేషణవ్యాజేనాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చిద్విజనం గూఢ
ప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చితామిసీం తత్పరిత్రా
ణాయ బహిరవస్థితా దూతికా దైవవశాత్తమేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్స
యా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసురాగమనం సూచయన్తి శఙ్కాదర్శ
నాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిక్ష్ణాని చ్ఛాదయన్తి
ప్రాహః—

దష్టమితి.—అరుణం స్వభావేన రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహే
తూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన
చఞ్చాపుటేన విద్ధమ్ - ఇతి దన్తక్షతాపలాపః; ధమ్నిల్లః బద్ధకచసమూహః
* ‘ధమ్నిల్లః సంయతాః కచాః’ ఇత్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్,
పర్యాకులః విశ్లిష్య వ్యామలః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బు
గళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాతమితి శేషః; తనుః శరీరం, కట్టికైః,
ఛిన్నా శుకలోభా ద్దుష్ప్రవేశకట్టికితలతామధ్యప్రదేశేషు ప్రపేశేన స్తనా
దిస్థానేషు కృతప్రణా జాతేతి నఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే
* ‘ఆస్తుస్యాత్ కోపపీడయో’ రి త్యమరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణా
యాభినయమానత్వాన్మృషాభూతః, కర్ణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా
శ్రోత్రపీడాకరాః - కఙ్కణముణతాకరాః యస్మిన్ కర్ణణి తద్యథా
భవతి తథా, కరా, ధూన్వతీ కమ్పయన్తి - పశ్యా త్పుర శ్చ వ్యాపార
యన్తి సతీ త్యర్థః, అటవీశుకాయారణ్యకీరాయ - అటవీగ్రహణం దుర్లభ
హత్వబోధనార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావసి - తద్ద్ర
హణస్య దుష్కరత్వా ద్విఫల స్తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల మేత
త్ప్రియాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రాగేవ త్వయా అగత్య మదీయా
స్యేతాని నాన్యైరపచేయానీతి స్వాధీనతాం నీతాన్యపి పుష్పాణి వ్యప
గతానీ త్యాహః—ఏషేతి. ఏషా పురోవర్తినీ - అతिसమీపవర్తిత్వసూచ
నార్థ మేతచ్ఛబ్దప్రయోగః, ననాన్దా తవ పత్యుః స్వసా * ‘ననాన్దా తు

స్వసా చతుర్తి త్యమరః, కుసుమాన్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పాపచయ
 మపహాయ మోహా ద్వన్యకుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యా స్తవ న కేవలం
 శుకాలాభః కిం త్వధరప్రణాదిరూపానర్థప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి
 ప్రకరణానభిజ్ఞతద్భర్తృభగిన్గ్రహ్యో బాహ్యభిప్రాయః; ననాన్దా
 సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకంకణధ్వనిశ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కి మేత
 దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య వశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుక
 పలాయనం కథయన్తి లతాగృహమధ్యాన్నిర్యాహీతి ప్రకృతస్త్వేరిణీ
 మాత్రగ్రహ్యో గూఢాభిప్రాయః. అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివర్ణనాత్ *
 భ్రాన్తిమదలఙ్కారః - 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరో
 ప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్తతః' ఇతి; ఇష్టానవాప్తిపూర్వ
 కానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలఙ్కారః - విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్వ
 త్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధా.'
 ఇతి; అన్యహేతుక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తిరలంకారః -
 'వ్యాజోక్తి రన్య హేతుక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి;
 ద్వావేతో ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపావీతి సంక్షేపః. * దూతికాత్ర
 యథోక్తలక్షణలక్షితా, యథాహ భరతః - 'ప్రోత్సాహనేషు కుశలా
 మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా, లటభా సంవృతమన్త్రా దూతీ త్వేతై ర్గుణై
 ర్యుక్తా.' ఇతి. (లటభా చతురా.)

బిభ్రాణా కరవల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
 మన్యేన స్తనమన్దలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్,
 ఏషా చన్దనలేశలాఞ్చితతను స్తామ్బులరక్తాధరా
 నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రుతిపతేః సాక్షాజ్జయశ్రీ రివ. 7

అవ. ఒకానొక విటపురుషుఁడు ప్రియునితోఁగూడ రతికేశిసల్పి,
 కేశీగృహంబునుండి వెడలివచ్చు నొక్క యొయ్యారిం జూపి యొకానొక
 చెలికానితో నిట్లుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏషా=ఈక్రొల్లంటి, పర్యాకులాం = చిక్కుపడియున్న, కబరీం= కొప్పును, ఏకేన=ఒక, కరవల్లవేన = చిగురాకుంబోలుచేతితో, బిభ్రాణా = పట్టుకొన్నదై, అన్యేన=మఱియొక, (కరవల్లవేన = చిగురాకువంటిచేతితో), స్తనమణ్డలే=కుచములవలయమందు, స్రస్తం=జాటుచున్న, దుకూలాఞ్చలం= నన్ననిపైటయొక్కకొసను, నిదధతీ=ధరించినదై, చన్దన...తనుః - చన్దన = గంధముయొక్క, లేశ=తునుకలచేత, లాఞ్ఘిత = గుటుతులుగలదగు, తనుః= శరీరముగలదియై, తామ్బూ...ధరా - తామ్బూల = విడియముచేత, రక్త= ఎఱ్ఱపాఱిన, అధరా=క్రిందిపెదవిగలదియై, ప్రియమన్దిరాత్=రసకాంతుని యింటినుండి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమైన, రతివతేః=మన్తఘనయొక్క, జయ శ్రీరివ=జయలక్ష్మీమాడ్కి, నిర్యాతి=వెడలివచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళిగృహ నిర్గచ్ఛంతిం విలాసినిం ప్రవ ర్ణయన్ సిద్ధః కశ్చిత్కఞ్చి దాహః—

బిభ్రాణేతి:— పర్యాకులాం రతిశ్రీడోపమర్దనశిథిలబన్ధనత్వా ద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరవల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేతి * ఉపమితసమాసః-లేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢ మవలంబమానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయేస్తనతటాద్గళితం, దుకూలం త్రోమామ్బరం - సూత్వాంశుకంవా - తస్యాఞ్చలమ్ అన్తం * ‘దుకూలం తు త్రోమే సూత్వాంశుకే తథ’తి నా., అన్యేన కరవల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్రసారయన్తి, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య-లేశైః లాఞ్ఘితా - తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిక్ష్ణనాదిభిరుపక్షీణసర్వాన్లరాగేత్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా వీటికారుణోష్ఠీ, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియ మన్దిరా ద్వల్లభగృహాత్ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * ‘తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది’తి నా., రతివతే ర్మన్తఘనస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, రివ, నిర్యాతి

నిర్దచ్చతి; నాయికాయాః మన్తధజయలక్ష్మీత్వోత్పేక్షణేన మన్తధస్య
కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం చ
వ్యజ్యతే. అత్రోపమాత్పేక్షా స్వభావోక్తిశ్చేతి త్రయోఽలంకా-
రాః.—కరపల్లవేనే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ ధర్మవాచకయో రనుపా-
దానా ల్లుప్తా-‘వర్ణోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ, ఏక ద్విత్వీను
పాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమావృధా.’ ఇతి లక్షణాత్; నాయికా-
యాం ప్రత్యక్ష మన్తధజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్
* ఉత్పేక్షా - ‘సంభావనా స్యాదుత్పేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్తనా.’
ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్పేక్షానిమిత్తభూత
సంభోగ విజ్ఞజనిత శోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్కత్వా దుత్పేక్షా
లంకార స్యాజ్జమితి ద్వయోః * సంకరః; ఉపమాయా స్తయోశ్చ నైర-
పేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

కాంతో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చింతా పరం జాయతే
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం
ప్రాణానేవ హరన్తి హన్త నితరామారామమన్దానిలాః.

అవ. తన ప్రియభర్త దేశాంతర ప్రయాణమునకై యాయితండై
యడుగడఁగా, దిగులొందిన యొకనాయిక తన చెలికత్తెతో నిట్లు పలుకు
చున్నది:—

టీ. కాన్తః=పెనిమిటి, దూరదేశం = దూరమునందుండు దేశమునకు,
యాస్యతి = పోవనున్నాఁడు, ఇతి=ఈకారణముంబట్టి, మే=నాకు, పరం=
ఎక్కువ, చింతా=వెత, జాయతే = కలుగుచున్నది, చన్ద్రవదనే=చంద్రునిఁ
బోలుమోముగలదానా ! లోకానన్దకరః - అపి - లోక = జనులకు, ఆనన్ద=
సంతోషమును, కరోఽపి=కలుగఁజేయువాఁడయినను, చన్ద్రమాః=చంద్రుఁడు,
వైరాయతే = విరోధించుచున్నాఁడు. కిం=మఱియు, అయం = ఈ,

కోకిలకలాలాపః=కోయిలలయొక్క యింపు యవ్యక్తమధురమయిన కూఁత,
విలాప ఉదయం = దుఃఖముతోఁగూడిన పలు తెఱఁగులగుమాటల పుట్టు
టను, విశనోతి=మీఁదుమిక్కిలి కలిగించుచున్నది. ఆరామ...నిలఁక - ఆరా
మ=తోటలయందలి, మన్దానిలఁక=తిన్ననివాయువులు, ప్రాణాః - వీర=
(శా) ప్రాణములనే, నిశరాం=మిక్కిలిగా, హరన్తి=కొంపోవుచున్నవి.

తా. ఓచెలీ! నాప్రియుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బోనఁ
బ్రయత్నపడఁగా, నాకుఁగడు వగపొడముచున్నది. ఓచంద్ర
వదనా! చందరుఁడు లోకులకెల్ల సంతసముఁ గల్గించువాఁ
డయ్యు, నాయెడఁ బగపూనియున్నాఁడు. కోకిలములకూఁత
విన్నమాత్రాననే ‘నే నెట్టు లీవిరహతాపం బోర్వఁగలుగుదునా’
యని వెతగలుగుచున్నది. ఈయుద్వానమందలి మందమారుత
ములు నాప్రాణములనే కొంపోవుచున్నట్టులున్నవి! నేనెట్టు
లీవిరహంబు నైరింపఁగలను! చెప్పుము. అని శృంగారము
విప్రలంభము. నాయిక ప్రోషితభర్తృక.

పత్యే దేశాంతరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి భేదాకులా నాయికా
సఖీ మాహః—

కాన్త ఇతి.—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్య
తీతిహేతోః= ‘ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిష్యి’ త్యమరః, మే
మమ, చింతా విచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే, మహాః
విచారో భవతీత్యర్థః; హే చన్ద్రీవదనే, చన్ద్రీమాః, లోకస్య జగతః,
జగద్వర్తిప్రాణిజాతస్యేతి యావత్, యద్వా లోకాః, జనాః తేషా మా
నన్దకరోఽపి * ‘లోకస్తు భువనే జనే’ ఇత్యమరః, వైరాయతే వైరం
కరోతి, ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవతీత్యర్థః * ‘శబ్దవైర కల
హాభ్ర కణ్ణ మేఘేభ్యః కరణే’ ఇతి వైరశబ్దాత్ కృజి తజ్ఞః కిం చ -
అయం శ్రూయమాణః, కోకిలానాం, కలాలాపః అవ్యక్త మధురకూజితం

‘కల మప్సక్తమధురభవతా స్యా ద్వాచ్యలిప్తకమ్.’ ఇతి నా., విలాపః
 ముఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * ‘విలాపః పరిదేవన మి’ త్యమరః, త
 ష్యోదయం, వితనోతి, తోకిలకలాలాపశ్రవణేన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవతీ
 త్యర్థః; ఆరామమద్దానిలా ఉపవనమన్తమారుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణా
 నేప హరన్తి - నకేవలం చంద్రాదివదార్తిమాత్రం కుర్వన్తి త్యేవకారార్థః,
 హస్తేతి విషాదే- ‘హస్త హస్తే విషాదేచ వాక్యారమ్భసుకమ్పయోః.’ ఇతి
 నా. ఆత్మ ప్రీయప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోద
 యపర్జనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః, ‘చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే
 హేతుప్రసక్తే.’ ఇతి లక్షణాత్; లోకానన్తకరోఽపి వైరం కరోతీతి
 ప్రవృత్తీయదో ద్వితోధస్య అపరిహరప్రదర్శనాత్ * విరోధాలఙ్కారః.
 ఆత్మచిన్తాదిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృంగారః, తదుక్తం శృంగారతిల
 కే- ‘సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు
 సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.’ ఇతి. తత్ర విప్రలమ్భః పశ్చాద్విధః,
 తథా చాహుః-‘అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇత్యపి, విప్ర
 లమ్భస్య తస్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః.’ ఇతి. అయం తు * ప్రవాస
 విప్రలమ్భ శృంగారః - ‘దేశాంతరే స్థితిర్యా తు ప్రవాసః స ప్రకీర్తితః,
 కార్యే పాజ్ఞీమ నిశ్వాస చిన్తా జ్ఞానాశ్రు గద్గదాః, లమ్బలకత్వ మి
 త్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః,’ ఇతి. ప్రవాసశ్చ త్రివిధః - భావీ
 భవన్ భూత శ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః
 ప్రోషితకల్పత్వా దియ మప్తవిధనాయకానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషిత
 భర్తృకా నామ నాయకాః-‘దేశాంతరగతే కాస్తే దేహసంస్కారవర్జితా,
 చిన్తాజ్ఞానాశ్రు కార్యాద్యై ర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకా.’ ఇతి. శృంగార
 నాయకానామప్తవిధత్వమ్ ఆలంకారికైః ప్రతిపాదితమ్ : ‘ఏతాః పున
 రవస్థాభి రప్తథా స్యు ర్యథోచితం, స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జ
 కా, విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలభా ప్రోషితభర్తృకా, కలహాన్తరితా
 చాభిసారికా చైవ భిజ్ఞితా.’ ఇతి. మతాన్తరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చ

యమాశ్రేణ భేదాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికానామ నవమీ నాయికా;
తథా చోక్తం రసమజ్ఞార్యామ్:—“యస్యాః పతిరగ్రిమక్షణే దేశాంతరం
యాస్యత్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా-ఆస్యా శ్చేష్టాః కాకుషచనకాతర
ప్రేక్షణ గమనవిఘ్నోపదర్శన నిర్వేద సంతాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్ప
దయః” ఇతి. అస్యాః స్వాధీనపతికాది షష్టష్టస్వంతర్భావ స్తత్రైవ పరాంతః.—
‘అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాంతరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతి కాపి నవమీ
నాయికా భవతు మర్హతి; అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలభ్యాయాం
చ నాంతర్భావః, భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహాంతరితాయా మంత
ర్భావః, కలహాభావాత్, అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి భిక్షితాయామంత
ర్భావః, ప్రియస్యాన్యోపభోగచిహ్నితస్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః
కోపదర్శనాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మంతర్భావః, భర్తృ
సన్నిధివర్తిత్వాచ్ఛ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మంతర్భావః, వాసకనియ
మాభావాత్, సజ్జికరణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీన
పతికాయా మంతర్భావః అగ్రిమక్షణే సజ్గవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ న్నపి
పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే;
నా పృథిసారికాయా మంతర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాప
దర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పత్త్యామః.” ఇతి.

నవకీసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసగ్ధాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః,
కుసుమశరకృశానుస్రాపితాజ్ఞారతాయాః
శివ శివ ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాజ్ఞాః! 9

అప. విరహిణీయగు నొకకామినియొక్క దురవస్థఁ జూచి, జాలి
నొందిన యొకచెలి యిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. తాపశాన్త్యై = విరహతాపముయొక్క నివృత్తికై, కల్పితం = పేయఃబడిన, నవకీసలయతల్పం - నవ = త్రోత (అప్పుడె చిగిరించిన), కీసలయ = చిగుళ్ల చే నేర్పఱపఁబడిన, తల్పం = పాన్పును, కర...వలం - కరసర సిజ = తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, సక్లాత్ - కేవలం = తాఁకుడు వలనమాత్రమే, ప్లాపయన్త్యాః = వాడుచున్న, కుసు...తాయాః - కుసుమ శర = మన్తఘృడను, కృశాను = అగ్నిచేత, ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన, అక్లార తాయాః = నిప్పగుటగలదియు నైన, కోమలాన్త్యాః = తిన్నని శరీరముగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం = విరహతాపమును, శివశివ = అబ్బబ్బ, కః = ఎవఁడు, వదేత్ = చెప్పును. ఎవఁడును నావిరహిణి పడునట్టి వియోగ తాప మింతమాత్రమని వర్ణింపఁజాలఁడు అని. “కోమలాంగి” అనుటచే ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రము నైరింపఁ జాల దని సూచిత మగు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితభేదతః సఖి కాచి దాహః.—

నవేతి.—తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కీసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్వయాం శయ్యాం * ‘తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి’ త్యమరః, కర సరసిజ సక్లాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, ప్లాపయన్త్యాః ప్లానం కుర్వత్యాః కుసుమశరో మన్తఘృః- స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపితా అక్లారతా యస్యాః సా - స్తర జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాన్త్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనోవక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * ‘శ కీ’తి శక్యధే లిజ్, శివ శివే త్యుక్తిః భేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిభు - తథా పాద్యే వచనమ్ - ‘ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే త్సుధితే నామ వా మమ, వ్యాజేన వా స్తరే ద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాపునయాత్.’ ఇతి - తథా ప్రయుజ్జాతే కవయః ‘శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.’ ఇ త్యాశ్చ

చేసె ప్రయోగః - ‘గణయతి కరుణాపరాజ్ఞుభోఽసౌ శివ శివ తా న్యపి
వాసరాణి వేధాః.’ ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.] అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ
కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాత్ * అతిశ
యోక్తిభేదః - ‘సంబంధాతిశయోక్తిః స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్.’
ఇతి లక్షణాత్ ; తథా మన్తథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాన్దారత్వ
స్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలఙ్కారః-తదుక్తమ్ - ‘ఆరోపవిషయస్య
స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరజ్ఞాక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్.’
ఇతి ; తథామ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణస్వార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణ
స్వార్థో హేతుత్వేనోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థ హేతుకం కావ్యలిప్త
మలఙ్కారః-విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి
హేతుత్వాత్ * అనేక పదార్థ హేతుక మపరం కావ్యలిప్తమ్ - ‘హేతో
ర్వాక్యపదార్థ త్వే కావ్యలిప్త ముదాహృతమ్.’ ఇతి ; ప్రథమకావ్యలిప్త
స్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయ
కావ్యలిప్తస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః ; కోమలాఙ్గ్యా
ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలం
కారః - ‘అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.’ ఇతి లక్షణాత్ ;
తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వేనాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయి
కాసంతాపయో ర్ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్తతో*విషమాలంకారః
ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాంకారధ్వనిః ; కర సరసిజ సజ్గా దిత్సు
పమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపే
క్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్తథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్య
చింతామణౌ - ‘చక్షుఃప్రీతి శ్చింతా సంకలాపీ గుణనుతిః క్రియాద్వేషః,
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతి ర్దశావస్థాః.’ ఇతి. తాపలక్షణం
చ తత్రైవ : ‘తత్ప్రాప్తే ర్విప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.’
ఇతి-‘వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ణనం, నిశ్వాసముభిశోషాద్యా

అనుభవాస్తదుద్భవాః.' ఇతి ; ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో
నామ నవమీ మన్తథావస్థా - యథాహ విద్యానాథః - 'చక్షుఃప్రీతిర్న
శృణో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా, జాగరః కార్యమరతి ర్జ్ఞాత్యాగోఽథ
సంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః, అవస్థా ద్వా
దశ మతాః కానుశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి. సంజ్వరలక్షణ మపి తేనై
వోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి-పక్షద్వయ మిదం భావప్ర
కాశే వ్యక్తమ్: 'దశధా మన్తథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి
అ త్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృంగారః-తథా చాహుః-
'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో యస్త మయోగం ప్రచక్షతే, క్రమేణ ధర్మత
స్తత్ర తన్న తే రతి రీరితా.' * రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే - 'సంపన్నై
శ్వర్యసుఖయో రశేణగుణయుక్తయోః, నవయావనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః
శ్లాఘ్యరూపయోః, నారీపురుషయో స్తుల్య పరస్పరవిభావితా, స్పృహాహ్వా
యా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయతే.' ఇతి. అవస్థాభి స్తద్వైదిక్రమ
స్వేవ మభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చ
క్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సక్తః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తు
న్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్రై వానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియా
ద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన
ఋద్ధిశైధిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ
మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే వ్రాయేణ భవన్తి,
క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భదావపి.

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే కువలయద్వన్ద్వాద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మాక్తికసంహతిర్ధవళిమా హైమిం లతామఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పక్కుజకోశయోరభినవాయాన్తిస్రజఃక్లాన్తతా
మేఘోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే,యాత్రాస్పృహాంకృన్తతి.

అవ. నాయకుడు దేశాంతరమునకుఁ బయనమై యుండి నిలిసికొని “ప్రయాణమేల నిల్చుకొంటి” పని చెలికానిచే నడుగఁబడి యాక్రింది తెఱఁగున జమత్కారపురస్కరముగా బదులు సెప్పచున్నాఁడు:—

టీ. శీతకరో=చంద్రుడు, అమ్బుజే=కమలమునందు, శేతే=పరుండి యున్నాఁడు, స్వచ్ఛా=లేటయైన, మాక్తికసంహతిః=ముత్యములరాశి, కువలయద్వద్వాత్=నల్లగలవలజంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలివచ్చుచున్నది, ధవళిమా=తెల్లపాటుట, హైమిం - లతాం=బంగారపుదీగెను, ఆశ్చతి=పొందుచున్నది, పజ్జ-జకోశయోః = తామరమొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాకుడువలన, అభినవాః=అప్పుడేతాల్చినట్టి, స్రజః = పువ్వులసరములు, క్లాంతతాం=వాడుటను, యాన్తి=పొందుచున్నది, హేసఖే=ఓచెలికాఁడా, ఏషా=ఈ, ఉత్పాతపరమ్పరా = చెఱుపులను దెలుపు దుశ్శకునములవరుస, మమ=నాకు, యాత్రాస్పృహం = ప్రయాణమందలి యిచ్ఛను, కృంతతి=ఛేదించుచున్నది.

తా. (ఆకాశమందుండు చంద్రుడు నేలమీఁది కమలమునందుఁ బరుండుటయు, ముత్యములు నల్లకలువలయందుఁ బుట్టుటయు, స్వర్ణపుదీగ స్వభావసిద్ధమైన పసుపు వన్నెను వదలి తెల్లపాటుటయు, అప్పుడు గ్రుచ్చిన పువ్వులసరంబులు తామర మొగ్గలతాకుటచే వాడిపోవుటయు దున్ని మిత్తములు కావున, దున్ని మిత్తములు పుట్టినప్పుడు ప్రయాణము శ్రేయస్కరముగాదందురు. కావున నే నీయుత్పాతములు పెక్కు లొక్కప్పుడే కలుగుటచేతఁ బ్రయాణము నాపుకొంటిని అని)

వాస్తవార్థము.—అంబుజమందు శీతకరుడు పరున్నాఁడు అనఁగా, నాప్రియురాలు నావియోగము పైరింపఁజాలక తనచేతియందు మోమునుంచి గొని వ్యసనపడుచున్నది యని యర్థము. ఇట కువలయద్వంద్వము అనఁగా నల్లకలువలవంటి కన్నుదోయి అనియు, స్వచ్ఛామాక్తికసంహతిః -

అనఁగా తేటలయిన కన్నీటి బొట్టులని యర్థము. అనఁగా, నాప్రియురాలు నాప్రయాణ సన్నాహమును విన్నచై, కన్నులలోఁ గాటుకయైనఁ బెట్టుకొనక, కన్నీరు నించుచున్నది యని యర్థము. హేమలత యనఁగా పసిడి దీఁగవంటి నాప్రియురాలి మేను అని యర్థము. అనఁగా పసిడివంటి మేనిదాలుగల నాప్రియురాలు నా విరహతాపముచే వెల్ల పాటుచున్నది యని భావము.

తామరమొగ్గలనఁగా స్తనములని యర్థము-అనఁగా, నాప్రియురాలు స్తన మండలమందుఁ దాల్చిన పువ్వులదండలు వాడునట్లుగా విరహతాపము నొందుచున్నది యని భావము. ఈ నాప్రియురాలి యవస్థలనుజూచి, నేను బ్రయాణమును మానుకొంటిని అని నాయకుడు చెలికానితోఁ జెప్పెను.

‘పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుతస్తత్సన్నాహః ద్విరమ్య స్థితోఽస్మీతి సుహృదా పృష్ట్య నాయకః సకౌశలమాహ. —

శేత ఇతి. — శీతాః-కరాః కెరణాః - యస్య సః శీతకరశ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వేనావతిష్ఠతే, చన్ద్ర) స్యాకాశాద్భాగతే పద్మే నిపతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మాక్తికానాం - సంహతిః సమూహః, కువలయద్వంద్వాదుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి, ‘కరీన్ద్ర) జీమూత వరాహ శఙ్ఖ మతస్యోహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేహం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.’ ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధాదుత్పత్తి స్థానాదన్యత్ర మాక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; ధవళిమా ధావళ్యం, హైమిం కనకమయీం, లతామ్, అశ్పతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః, పద్మజకోశయోః పద్మకుట్టలయోః - ‘కోకోఽస్మీ కుట్టలేఽర్థౌఘే గుహ్యోఽజ్ఞే శాస్త్రదివ్యయోః, గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేశ్యా మసిపిధానకే.’ ఇతి నా., స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం,

యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వమమ్మా నానా మేవ స్రజా మగ్ని
 వస్తుస్పర్శాదివ పజ్జ్కలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయో రపి పద్మకుట్టలయోః
 స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిష్ఠానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతాంతరమ్; హే సఖే,
 ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా-భావ్యనర్థసూచకాని విప
 రీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృ
 హం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి * కృతీ చేభదన ఇతి ధాతో స్తాదాది
 కా ల్ల ట్ * ‘శే ముచాదీనా మి’తి నుమాగమః; ఏతా నుత్పాతా నీవీక్ష్య
 నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్తి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధాదితి
 భావః-మత్ప్రయాణాత్ ప్రా గేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాంతాయాః
 చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాజ్ఞవైవర్ణ్యసంతాపై ర్నివర్తితయాత్రాస్పృ
 హోఽస్తి తి వివక్షితార్థః. అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మాక్తిక హేమ
 లతా పజ్జ్కజకోక శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త
 నయన బాష్పబిందు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన
 ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మాక్తిక
 సంహతిః కువలయద్వంద్వా ద్వినిర్గచ్ఛ తీ త్యనేన గళద్బాష్పబిందుపూర్ణ నే
 త్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతేన్నిశ్చేషనివర్తి
 తాజ్ఞానత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రనల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖ
 స్యాత్కటత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమిం లతా మిత్యనేన తాపకృతం
 వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - ‘వైవర్ణ్యం
 వర్ణ భేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.’ ఇతి; స్పర్శాత్ పజ్జ్కజకోశయో
 రిత్యాదినా స్తనయుగళసజ్జమాత్రేణ స్రజః పరిష్ఠానత్వం ప్రతిపాద్యతే,
 తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రస
 క్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాలిశయోక్తి రలంకా
 రః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచక శబ్దానగృహీత్వా చన్ద్రా
 దివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేదకల్పనరూపా
 అలిశయోక్తిః - ‘విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర

సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రాణోక్తిజీవితా.' ఇతి లక్షణాత్; తథా
చన్ద్రో స్యామ్ముఖోపరిశయనవర్ణనా ద్విస్వక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరో
ధాలంకారః; హేమలతాయా ధావశ్యప్రతిపాదనా జ్ఞాతిగుణయో శ్చ
విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; కువలయా స్తుక్తాఫలోత్పత్తేః పక్కుజకుట్టల
స్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం ప్లునత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ *
అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా - 'అకారణాత్ కార్యజన్త
చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభే
దాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా సహజ్జాజ్ఞిభావేన * సంకరః; విరోధ
భేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; అతి
శయోక్త్యో రపి తథైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః - 'ఏకాయత్తో
ఽనుకూలః స్యాత్ తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః, వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టో
గూఢవిప్రియకృచ్ఛరః.' ఇతి లక్షణాత్; నాయకా * స్వాధీనపతికా -
'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఖ్యతి వల్లభః.' ఇతి; ప్రవాసప్రసక్తి
హేతుకస్య చింతాచే ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృంగారః.

దూతీదం నయనోత్పల ద్వయ మహా! తాన్తం నితాన్తం తవ
స్వేదామ్భుగణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి సితరాం, హా!హన్త!చన్ద్రాతపే
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తాకృతే.

అవ. నాయకునిఁ దోడ్తేరఁబోయి, తానే యతనితోడ విహరించి
వచ్చుటయేగాక, నాయకునిరామిక్లె వేఱు మిషపన్నినట్టిదయ్యు మోము
నందలి చెమ్మటబొట్టు గలిగిన దూతికను నాయక చూచి బొజుగుకాని
తోడి సంభోగ చిహ్నములను గాంచి, యోర్వలేమిచేఁ దననేర్పు మెఱయఁ
బొడుపుమాట లాడుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=హీసి దూతికా! తవ=నీయొక్క, ఇదం=ఈ, నయన
ఉత్పలద్వయం=కన్నులనెడి కలువలజత, నితాంతం=మిక్కిలి, తాంతం=వాడి
నది. అహో=ఆశ్చర్యము, స్వేదాంభకణికాః=చెమ్మట బిందువులు, లలాట
ఫలకే=నొసటియందు, ముక్తాశ్రియం=మృత్యుముల కాంతి, బిభ్రతి=ధరించు
చున్నది. నిశ్వాసాః=నిట్టూర్పులు, నితరాం=మిక్కిలి, ప్రచురీభవంతి=హె
చ్చుచున్నవి. హా! హాంత=అక్కటకటా, హేకాంతాకృతే=హీసుకుమార
మైన యంగముగలదానా, చంద్రాతపే=వెన్నెలయందు, వృథా=వ్యర్థ
ముగా, మమకృతే=నానిమిత్తము, యాత ఆయాత పశాత్=నామగని
యింటికి) పోకరాకలవలన, శ్రాంతా-అసి = శ్రమపడిన దానవు అయితివి.

విశేషార్థము :—“నీనయనోత్పలములు మిక్కిలి వాడినవి” ఇది
యాశ్చర్యము. అనుటచేత, కలువలు చంద్రుని కిరణములు సోకఁగానే
వికసింప వలసియుండఁగా, నీనయనోత్పలములు వెన్నెలలోఁ దిరుగుటచే
వాడుపాటుట కడు వింతగానున్నది యని భావము. “కాంతాకృతే=సుకు
మారాంగీ” “చంద్రాతపే” అనుటచేత, సుకుమారమైన శరీరముగల నీకు
వెన్నెలనైత పెండతో సమానమైనది యని భావము. “హాహాంత” యని
విషాదసూచక పదద్వయము నెప్పుటచే నెక్కువ విషాదమును సూచించెడి.
ఆవిషాదము దూతికాశ్రమము చూచుటచేఁ గలిగినది. అదియు వాస్తవ
మైనదికాదు.

“వృథామమకృతే శ్రాంతాసి=వ్యర్థముగా నానిమిత్తము
శ్రమపడితివి” అనుటచే నాపనిని గూర్చియే నీశ్రమ విఫల
మయ్యెనుగాని, నీపనివిషయమున నీశ్రమ సఫలమే యయ్యెనని
భావము నావల్లభునిఁ దోడితేరఁబోయిన నీకుఁ గార్యముకాక
వచ్చుటయేకాక, రాకపోకలవలని హెచ్చుబడలికచేత సొగసు
కత్తెవైన నీకు రూపవైకృతమును గలిగె ననుటవైభావము. నీ
యీబడలిక వింతగా నున్నది! ఏలయన, వెన్నెలలో నొకయింటి

నుండి మఱొక్కయింటికిఁ బోయి వచ్చినంతమాత్రముననే
యింత శ్రమపుట్టదు. కాన, నీయింతబడలిక నా నాయకుని
యింటికిఁబోయి వచ్చుటవలనఁ గలిగినది కాదు. మఱియేమియ
నిన, ఈ శ్రమము నావల్లభునితోడి సంభోగపురాయిడివలనఁ
గలిగినదే యని వ్యంగ్యార్థము. “కాంతాకృతే” అని దూత
యొక్కసౌందర్యము నెత్తిచెప్పటచే ఈతప్పు నీడిగాదు. మఱి,
అందగత్తెవౌటచే దూతత్వమునకుఁ దగని నిన్ను చపలచిత్తుఁ
డైననాయకునిఁగూర్చి సందేశముపంపిన నాదే యాయపరాధ
మని తన్నుఁ దాను నిందించుకొనుట సూచిత మగుచున్నది.

రూపకోఠ్యాపితముల నవిరోధాలంకారము. నిదర్శనము,
విషమాలంకారమును.

అవ. నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృ
త్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రకటయంతిం ఆస్య
స్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా
నాయికా చాతుర్యేణ మర్తోద్ధాటనం కుర్వతి ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి *
రూపకసమాసః-తయో ర్ద్వయం, నితాంతమ్ అత్యంతం, తాంతం మ్హనమ్,
అహో ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం మ్హనత్వ మసంభావితం తదవ్యధిక
మిత్యాశ్చర్యమ్ ; తథా, స్వేధామృక కణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్చ
యం బిభ్రతి మాక్తికశోభాం వహన్తి ; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏవేతి భావః-
'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యాన్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా. ;
నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే - 'ప్రభూతం ప్రచురం
ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి' త్యమరః; హే, కాంతాకృతే రమణీ
యాకారే, మమ కృతే మదర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽప్యయమ్ *
'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయమ ప్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా

వ్యర్థం, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం *ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః-
 సుకుమారాన్యస్తవ చంద్రికాఽప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః,
 యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్తని గతాగతవశాత్, శ్రాంతాసి,
 హాహస్తేతి పదద్వయోక్తిర్విషాదాతిశయాత్ = విషాదోఽత్రదూతీకాశ్రమ
 దర్శనజనితః=సచ మృషాభూతః-కైతవేనాభినీయమానత్వాత్; 'వృథామమ
 కృతే శ్రాంతాసీ'త్యత్ర మత్కార్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమోవిఫలః స్వకార్యం
 ప్రతితు సఫల ఏవేత్యర్థః, మద్వల్లభమానేతుం గతాయాస్తవ నకేవలమిష్టి
 తాలాభః యాతాయాతజనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృ
 తమపి జాతమితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయంశ్రమః తవ ననాయకగృహ
 వర్తని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః-చంద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాంత
 రంప్రతి సంచారమాశ్రేణ తవైతాదృశశ్రమజనకత్వాయోగాత్ - మద్వల్ల
 భోపభోగసమ్మర్దజ ఏవేతి వ్యన్యాయార్థః; 'కాంతాకృతే' ఇతి సౌందర్యోద్ఘాటనేన
 నాయం తవాపరాధః కింతు సౌందర్యశాలిత్యేన దౌత్యానర్హాం త్వాం చపల
 చిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్వా మమైవాపరాధఇత్యాత్మోపా
 లమ్భో ద్యోత్యతే; దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః-'నోజ్జ్వలం
 రూపవంతంవా నార్థవంతం నచాతురం,దూతంవాపిహిదూతీంవా బుధఃకుర్యా
 త్కదాచన' ఇతి. అత్రమృషాదరాదిభిః శ్రోధేర్నాసూచకాకారగోపనస్యగ
 మ్యత్వాత్ అవహిత్థాభ్యః * సంచారీ భావః-ఆకారగోపనం చైర్యలజ్ఞాదేర
 వహిత్థకః, అన్యథా కథనం దృష్టిరన్యథా చ మృషాదరః, విషాదచైర్యేకృ
 తకే తథా భజ్గశ్చ తద్గుణాః' ఇతి. అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్*
 రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం మ్లానత్వమితి జాతిగుణయో
 ర్విరోధప్రతిపాదనాత్*విరోధాలంకారః, స చ రూపకోత్థాపిత ఇతితయో
 ర్జ్ఞాజ్ఞిభావేన * సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్మస్యాన్య
 యోగసంభవేనశ్రియమివశ్రియమితిసాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకా
 రః - 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియాగ
 మ్నా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి, నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిభూ

ర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ *
విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్య చ
పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుష్పోతాంగారకల్పమ్,
విరహామసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ.

12

అవ. వసంతర్తువునందు విరహవేదనను దాళఁజాలక, బలవంతముగా
మరణమునొందఁ బ్రయత్నించుచుండు నాయికను జూచి దుఃఖపడుచు
నాయిక చెలికత్తె యొకదానితో నిట్లు చెప్పుచున్నది :—

టీ. చక్రవాకీసమానా = పెంటిజక్కవ పిట్టతో సాటియైనదియు,
చకిత...చనా—చకిత = భయపడుచున్న, వనకురజ్జీ = అడవిలేడియొక్క,
లోచనా=కన్నులంబోలు కన్నులుగలదియు, కోమలాజ్జీ=సున్నితమైన మేను
గలదియునైన, (నాయికా = నాయిక,) దురన్తే=తుదిని గీడుగలిగించునదైన,
వసన్తే=వసంతర్తువునందు, విరహమ్=నాథునియెడఁబాపును, అసహమానా=
ఓర్వఁజాలనిదై, మర్తుకామా = చావఁగోర్కిగలదై, పుష్పోతా...ల్పమ్—
పుష్పోత=ప్రాగుచేయఁబడిన, అక్టారకల్పం=నిప్పుతోసమానమైన, నవకిసలయ
తల్పం—నవ=కొత్త, కిసలయ=చిగుళ్లతో నేర్పఱచిన, తల్పం=పాన్పును,
అధితిష్ఠతి=ఎక్కుచున్నది.

తా. “ఓ చెలీ! చక్రవాకముంబోలినదియు, వెఱచినయడవి
యాడు జింకకన్నులవంటికన్నులు గలదియు, సున్నితపుమేను
గలదియునైన నాప్రియసఖియగు నొకకాంత వసంతకాలము

రాగానే, తనప్రియుని నెడఁబాసి యుండఁజాలక, మరణమే శరణముగాఁ దలఁచి, నిప్పుకల ప్రోవుమాడ్కిఁ దోఁచుచున్న చిగురుటాకులపాన్పు నెక్కుచున్నది! చూచితివా!”

“చక్రవాకీసమానా” యనుటచేత పెంటి జక్కపవలెనే ప్రియుని వియోగమును నైరింపరానిది యని భావము. “కురజ్జీ” అని స్త్రీలింగ గ్రహణముచే స్వభావముచే జపలమైన నేత్రములు గలది యని భావము. అందుకు “వనకురజ్జీ” అనుట భయాతిశయద్యోతకము. మఱి యది ‘చకిత’మైన యెడల నిక దానిభయము చెప్పఁదరముగాదు. ఈమూఁడుపదములును లేడి యొక్క - లోచనములయొక్క చాంచల్యాతిశయమును సూచించుచున్నవి. అనఁగా నింతటి సౌందర్యశాలినియగు సఖిని మఱియొక్కతె నిక నేఁజూడఁ బోవునది లేదని భావము.

“కోమలాశ్లీ” అనుటచేత నాయికయొక్క సున్నితమైన యంగము తీవ్రమైన విరహతాపము నోర్వఁజాలనిది గానఁ జిగుళ్ల నెడి నిప్పుకలపాన్పు నెక్కినతోడనే మృతినొందఁ గలదని భావము. “దురస్తే” యనుటచేత మలయమారుతము, కోకిలల కూతలు మొదలగు కామోద్దీపనములయిన సామగ్రులుండుటచేత, వసంతఋతువు తుది ముట్టఁ గడపుట నాయకికే గష్టమని భావము.

“పుష్పితాశ్లాఠకల్పమ్” చిగురుటాకుల పాన్పునకు వర్ణసామ్యము చేతను, సంతాపకరత్వముచేతను ప్రోగు చేయఁబడిన నిప్పుకలసామ్యము చెప్పఁబడినది. కావుననే విరహిణీజనుల ప్రాణవియోగము గలిగించుటయందు సామర్థ్యము గల దని భావము.

ఇందలి నాయిక ప్రోషితభర్తృక, చకితకురంగీలోచన, కోమలాంగి యను విశేషణద్వయముచే నాయిక పద్మినీజాతియందుఁ బుట్టినది యని సూచితమగుచున్నది.

వసంతసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామర్థ్యాభావేన బలా
చ్చరమదశాముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచంతి
తస్యాః ప్రియసహచరీ కాఞ్చిదాహః—

అధివసంతీతి.—చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియే గాఢానురాగే
త్యర్థః. చకలా భీతా-యా-వనకురజ్జీ కాననహరిణీ-తస్యాభవ లోచనే య
స్యాః సా తథోక్తా-కురజ్జీతిస్త్రీవృత్తిగ్రహణం తస్యవనసంబద్ధితేన కథనం
చ భయస్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం-తత్ప్రదర్శనంతు కురుగీలోచనయోశ్చ
శ్చల్యశాలితాద్యోతనద్వారా నాయికానయనరామణీయకప్రత్యాయనా
ర్థః-ఏతాదృశసౌందర్యశాలినీ సజ్జభూయః క్వాపి నద్రక్ష్యతే భల్వీతి భావః,
కోమలాజ్ఞీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా - వరసౌకుమార్యశాలినోఽజ్ఞస్య తీ
వ్రతాపానర్హత్వా త్వల్లవాక్చారశయ్యాధిరోహణక్షణవివ మరిష్యతీతిభావః,
దుష్టః అన్తోఽవసానం యస్య సః దురంతః - మన్దానిలకోకిలాలాపాది కా
మోద్దీపనసామగ్రీ శాలితయావి యోగినామప్రాప్యపారేతస్త్రిన్వసన్తే, విరహ
మసహమానా, మర్తుంప్రాణాన్విహతుం - కామోఽభిలాషో యస్యాసా
తథోక్తా * 'తుంకామమనసోర పీ'తి మకారలోపః - తదా తతోఽన్యస్య
దుఃఖసాగరనీరనిస్తారోపాయస్యాభావాదితి భావః, పుష్పతః రాశీకృతః-
స చాసావచ్ఛారశ్చేతి పుష్పితాక్షారః - జాతావేకవచనమ్ - ఈషదసమాప్తః
పుష్పితాక్షారః పుష్పితాక్షారకల్పం తత్ * ఈషదసమాప్తా కల్పప్రత్యయః-
యద్వా - మాస్తు జాతావేకవచనం * 'సుప్తా ధాతుప్రాతిపదికయో' రితి
బహువచనస్య లుక్ - పునస్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధేనైకవచనస్య
సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదక్షారరాశిసదృశ
మిత్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్నమితి భావః - నవకిసలయ
తల్పం - తరుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * 'ఉపా
న్వధ్యాజ్వస' ఇతి వసతేరాధారస్య కర్తృత్వమ్. అత్ర మరణోద్యోగవర్ణ
నాత్ * మృతిర్నామచరమా మన్తథావస్థా - 'స్తరార్త్యా మరణో
ద్యోగో మృతిరిత్యభిధీయతే' ఇతి. ఇహ పుష్పితాక్షారకల్పమిత్యత్ర అను

పాత్రధర్తా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్ర వాకీసమానేత్యత్ర అనుపాత్రధర్తా
సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురజ్జీలోచనేత్యత్ర అనుపాత్రధర్త వాచకోప
మాన లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః పుష్టి
తాక్లారకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామార్థ్యాభిప్రాయ గర్భ
త్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయోరంగ
జ్జిభావేన సంకరః, చకితవనకురజ్జీలోచనా కోమలాజ్జీతి నాయికావిశేషణ
ద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదన్యః * పరికరః, తస్యచ ప్రాగుక్తాలంకార
చతుష్టయేన సహ * సంస్పృష్టిః, చక్ర వాకీసమానేతి నాయికావిశేషణార్థ
స్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్యచ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యో
గం ప్రతిహేతుత్వాత్ * కావ్యలిప్త మలంకారః, సచ చక్ర వాకీసమానేతి
సమాసగతోపమయా పుష్టితాంగారకల్పమిത്യుపమాసంకీర్ణ పరికరేణ చ పరి
పోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్థాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్ర
లమ్భశృంగారస్య సన్నికృప్తకరుణరసం ప్రత్యక్షత్వాత్ * రసవదలంకారః,
ప్రతిపాదమేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డవ్యయాన్తర్గతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్ *
వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంస్పృష్టిః. కరుణరసలక్ష
ణం తు సాహిత్యచింతామణౌ. — ‘ధర్తనాశోఽర్థనాశశ్చ బాన్ధవేష్టధన
క్షయః, వధోబన్ధశ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః, దేవోపఘాత
ధిక్కారో వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం, ఇత్యాద్యాలమ్బనం దృష్ట మను
భూతం శ్రుతం చ వా, యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయమాలమ్బనగుణాదికం, కేశ
పాశాజ్ఞానంస్కారవైధుర్యంస్తస్తగాత్రతా’ శిరశోఽదగ్ధితం చాఘోముఖం
పరివిలోకితం, రక్తాఘోముఖరాగశ్చ సబాష్ప మన్థరా చ దృక్, భూపా
తో ముఖశోషశ్చ బాహుపాద విమర్దనం, విన్యాసోహస్తయోర్హృద్ధి నిశ్వా
సోఽఛ్ఛ్వాసదీర్ఘతా, ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి, హాహాకార
స్తథాక్రందో విలాపః పరిదేవనం, భావాస్తమ్భాదయః సర్వే భవేయురను
భావకాః, ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమీ, నిర్వేదోఽనన్య
మాలస్యమున్మాదవ్యాధిసుప్తయః, నిద్రామోహాః శ్రమోగ్లాని శ్చింతా మర

అచాపలే, వివాదో జాడ్యమాత్సుక్యం శజ్జాస్తృతిరపస్తృతిః, స శోక
స్థాయిక స్తద్ధీ) కరుణోరసభవ్యతే' ఇతి. శోకలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్ -
'అప్తనాశాదిభిర్ద్యుభప్రకర్షః శోకఉచ్యతే, అశ్రుభూలుణ్ణనస్వాఙ్గతాడనా
ద్యనుభావభావః.' ఇతి. నాయకా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్,
చకితవనకురజ్జీలోచనా కోమలాజ్జీతి విశేషణద్వయేనాస్యాః * పద్మసీత్యం
సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే - 'కమలముకుళమృద్వీపుల్లరాజీవగన్ధా
సురకపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమజ్లే, చకితమృగదృగాభే ప్రాంతరక్తే
చనేత్రేస్తనయుగళమనర్ఘ్యం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి. తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ
నాసికాయాం ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్ధధానా సదైవ, కువలయదళకాంతిః
కాఽచామేయగౌరీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా. వ్రజతి మృదు
సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివలిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా, మృదు
శుచి లఘు భుక్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ
స్యాత్.' ఇతి.

నైఋత్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్ధత్వంబత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహఃనిశ్చితామ్,
స్తర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తు మబలాం సన్నాహమాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతైస్తద్దా ప్తిభ్రమైః.

అవ. నాయకుఁడు వచ్చువేళ యించుక దాఁటిపోఁగా, మదన పీడిత
యైన నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతి నాయకునితో నిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. కలకణ్ఠకోమలగిరాం - కలకణ్ఠ = కోయిలలయొక్క, కోమల =
ఇంపయిన, గిరాం = కూతలయొక్క, నైఋత్యం = కతినత్వమును, పూర్ణస్య =
నిండిన, శీతద్యుతే = చంద్రునియొక్క (చల్లని కిరణములు గలవాఁడు,

అని వ్యు.), తిగ్మత్వం = చుఱుకుదనమును, దక్షిణస్య-మరుతః=దక్షిణదిక్కునుండివచ్చెడి మలయమారుతముయొక్క, దాక్షిణ్యహానిశ్చ = కనికరము లేమియు, అబలాం = బలిమిలేనిదైన యా నాయికను, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ=తలఁచికొనఁ దగిన శరీరము గలదానినిగానే (కంటి కగపడని దానినిగానే), కర్తుం = చేయుటకు, సన్నాహమ్ = యత్నమును, ఆతన్వలే=చేయుచున్నవి. బత = అయ్యో! కష్టము! తృణాదిచల...తైః-తృణ = గడ్డి, ఆది=మొదలగువానియొక్క, చలన = కదలుటచే, ఉద్భూతైః = పుట్టిన, త్వ... మైః - త్వత్ = నీయొక్క, ఆప్తి = పొందునందలి, భ్రమైః - భ్రాంతుల చేత, తద్విఘ్నైః - తత్=ఆమరణప్రయత్నమునకు, విఘ్నైః = ఆటంకము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. ఇంపులైన కోయిలలకూతలును, కడుఁజల్లనికళలతో వోప్పెడిచంద్రుఁడును, శైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణములతోఁ గూడినదగుటంజేసి మనోహరంబయిన మలయమారుతంబును నిప్పుడు నీవు తామసించుటచేఁ బ్రతికూలంబులయి యోర్వరానిమరునితాపంబు కలిగించి నాయికయొక్కప్రాణములను దీయనే ప్రయత్నించుచున్నవి. అయితే, కాంత వాకిటి తట్టు చూడ్కినిగిడించినదై, నీరాక కెదురుచూచుచు గడ్డిపోఁచమొదలగునవి కదలినను, నీవు వచ్చుచున్నావను భ్రాంతిచేఁదలఁచుచు నెట్టకేలకుఁ బ్రాణములను బిగియంబట్టుకొని యున్నది. ఇఁకమీఁద నీవాలస్యము చేయుదువేని, ఇఁక నీవురావని నిరాశ చేసికొని ప్రాణములను వదలును. వేగమేవచ్చి నీయధీనమగుజీవితంబుగల యానాయికను బ్రతికింపుము. అని.

విప్రలంభశృంగారము వర్ణితమయినది. ఇచట నాయిక విరహోత్కంఠిత. అబల యను విశేష్యము సాభిప్రాయము గనుక పరిక రాంకురాలంకారము.

ప్రియదాగమనసమయే కింఞ్చి దతిక్రాంతే స్మరార్తయా నాయకయా
ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ. —

నైష్ఠుర్యమితి. — కలకణ్ఠాః కోకిలాః - 'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే, హంసే
పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే.' ఇతి నా. — తేషాం కోకిలానాం-
కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య,
శీతద్యుతేః చంద్రస్య, తిగ్దత్వం తీక్షణత్వం * 'తిగ్దం తీక్షణం ఖరం తద్వది'
త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్య
హనిః - దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హని శ్చ - 'దక్షిణః సరశే
యామే పరచ్ఛన్దానువర్తిని, అపసవ్యే త్రిష్యయం తు దేయభేదే దిశి
స్త్రియామ్.' ఇతి నా., తాం ప్రకృతామబలాం - బలహీనత్వాద్దేహ
మాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయాదితి భావః,
స్మరవ్యాకృతిమేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహమ్, ఆత
న్వతే కుర్వన్తి - చరమదశామేవ ప్రాపయితుం ప్రయతంతే ఇత్యర్థః,
బలేతి భేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సంతః అబలాం మారయితుం సన్నహ్య
న్తితి భేదః - యద్వా బలేతి విస్తయే - కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య
తిగ్దత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యభావశ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనాద్విస్తయః -
'భేదానుకమ్పా సంతోష విస్తయామస్త్రణే బత.' ఇత్యమరః, కిం తు,
తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతై రుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్వాప్తి
ప్తిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే కోమలాః కోకి
లాలాపాః అత్యంతశీతలసకలకళాకాలీ చంద్రః శైత్య మాన్ద్యసౌరభ్య సంపన్న
తయా మనోహరో మలయమారుతశ్చ సంప్రతి త్వయి విలంబమానే విప
రీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయకప్రాణహరణోద్యోగ
మేన కుర్వన్తి. కిం తు కాంతా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్ష
మాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వమేవాగతం మన్య
మానా కథంఞ్చిదాశయా ప్రాణానవలంబ్య వర్తతే. ఇతి వివక్షితార్థః,
ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలంబే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్

పరిత్యజేత్ - శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తాముపజీవయేతి భావః.
 ఆత్మ వివక్షితార్థస్య భద్యుస్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః,
 తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలం
 కారః-స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రి త్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్త తు
 శుద్ధః, అబలామితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలం
 కారః - ‘సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.’ ఇతి. *
 విరహవిప్రలంభశృంగారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచింతామణౌ - ‘కాల
 త్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వాప్యపారతన్త్రతః, ఏకగ్రామస్థయో రూప
 నో ద్విరహః సోఽభిధీయతే, ఔత్సుక్య చింతా నిశ్వాస వితర్కాద్యను
 భావభావః.’ ఇతి. నాయికాత్మ * విరహోత్కణ్ఠితా - ‘చిరయత్యధికం
 కాస్తే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః.’ ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః
 సంజాతా ఇతి. ఉత్కణ్ఠితా - విరహోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా;
 తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ-‘విరహేణ కృతోత్కణ్ఠా విరహోత్క
 ణ్ఠితా మతా.’ ఇతి; * ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః - తథా చాహుః-
 ‘రాగే త్వలభ్యవిషయే వేదనా మహతీ తు యా, సంశోషణీ చ గాత్రాణాం
 తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.’ ఇతి.

సాస్త్రే మాకురు లోచనే విగళతి న్యస్తం శలాకాఞ్జనం
 తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః,
 తల్పే మాలుతకోమలాంగి తనుతాం హస్తాఙ్గరాగోఽశ్ను తే
 నాతీతోదయితోపయానసమయోమాస్తాన్యథామన్యథాః.

అవ. చక్కగా నలంకరించుకొని, ప్రియునిరాకకై యెదురుచూచి
 యతఁడు కార్యవశమున రాకపోగా, నణఁపరానిసంతాపముచే గలవర
 పడుచున్న నాయకనొక నేర్పుకత్తె యగు చెలికత్తె విరహతాపము నోర్చు
 గొనుటకై యలంకారలోపమును దెలుపుచు జెప్పుచున్నది:—

టీ. కోమలాజ్ఞి=ఓ సున్నితమయినదానా! లోచనే = నేత్రములను, సాస్త్రే=కన్నీటితోఁ గూడినవానినిగా, మాకురు = చేయకుము. న్యస్తం = పెట్టఁబడిన, శలాకాఙ్గానం—శలాకా=పుడకతోఁ బెట్టుకొనఁబడిన, అఙ్గానం=కాటుకయు, విగళతి = కరఁగిపోవుచున్నది. తీవ్రం = దీర్ఘరాని, నిశ్వ సితం=నిట్టూర్పును, నివర్తయ = మఱలింపుము; ఆపుము. నవాః=క్రొత్త, కణ్ఠస్రజః=కంఠములోని పువ్వులదండలు, తామ్యన్తి = వాడుపాటుచున్నది. శల్పే=పాన్పునందు, మాలర=పొరలకుము. హస్త=అయ్యో! అఙ్గరాగః = మైపుఁత, తనుతాం=పలుచఁదనమును, అశ్నుతే=పొందుచున్నది, దయితో ...యః - దయిత=ప్రియునియొక్క, ఉపయాన=రాకయొక్క, సమయః=వేళ, నాతీతః=మించలేదు. అన్యథా=వేఱుగా, మాస్త్వ మన్యథాః=తలంపకుము.

తా. ఓనాయకీ! నీవుకన్నుల నీరునింపకుము. కండ్లఁ బెట్టిన కాటుకయంతయుఁ గరఁగిపోవుచున్నది. మెడలోని పూలహారములు వాడునుగాన వేడినిట్టూర్పు లూర్పకుము. మైపుఁత పాన్పున కంటికొనిపోవునుగాన, పాన్పుపైఁ బొరల కుము. ఇప్పటికి నీప్రియుఁడువచ్చువేళ మించిపోలేదు. ఒకవేళ మఱియొక నాయికయింటికిఁ బోయియుండు నేమో యని తలఁచెదవేమో! ఆట్టితలపోత తలంపకుము. నీనాయకుఁడు తప్పక వచ్చును గనుక నతనిరాక కెదురుచూచుచు నలంకారములను మాఁపుకొనక యుండుము. కావ్యలింగము అలంకారము బౌత్సక్య మనెడు సంచారిభావము. శృంగారము విప్రలంభము. నాయికప్రార్థ. మొదట విరహోత్కంఠితయై, పిదప వాసకసజ్జిక యైనది.

ఆత్మానం సమ్యగలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాంక్షన్తిం తస్మిన్
కార్యవశాత్ కాలవిలम्బం కుర్వాణే దుర్వార సంతాపాకులాం నాయికాం

కాచిచ్చతురా సఖి తాపవేగసహనాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముప
లాలయన్తి ప్రాహః—

సాస్త్ర ఇతి.—లోచనే, సాస్త్రే సబాష్టే, మాకురు-అశ్రువిమో
చనం మాకుర్విత్యర్థః * ‘అశ్రు శోణితయో రస్రమి’తి నా; సాస్త్రే చేత్కిం
స్యాది త్యత ఆహః—విగళతీతి న్యస్తం. నిహితం, శలాకాజ్ఞానం - శలాకా
అజ్ఞానకణికా-తస్యా మజ్ఞాన మితి*సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అజ్ఞాన
మితి * షష్ఠీసమాసోవా - ఉభయధాపి శలాకయా గృహీతమిత్యర్థః, విగ
ళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయోర్న్య
హతీ శోభాహానిః స్యాదితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం*‘తీవ్రః కటుభృశోష్ణేష్వి’
తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; అస్మిన్ వర్తమానే కింస్యాదిత్యత ఆహః—
నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః. కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పి
తాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయన్తే;
మ్లానతాయాంతు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతిభావః; హే, కోమలాజ్ఞి,
ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుర పునః పునః
మా పరివర్తస్వ; తత్ర లురనే కింస్యాదిత్యత ఆహః—తనుతా మితి. అజ్ఞరాగః
అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి. ఆస్తరణసంఘర్షేణ
తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రంధూళిధూసర మివ స్థితం సత్
నయనసుభగం నభవేదితిభావః; హస్తేతిభేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు
సత్యమిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్నణ్డనే గతేకాహానిః
స్థితే కో లాభ ఇత్యాశఙ్కాయామాహ :— దయతోపయానసమయః
ప్రియప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాంతః, తస్మాన్నహతా ప్రయత్నేన
విరచితోఽయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయవేతి భావః, అన్య
థాఅన్యప్రకారేణ-మాస్తమన్యథాః - కాలాతిక్రమోజాతఃసంప్రతి వల్లభో
నాగమిష్యతీతి నమన్యస్వేత్యర్థః - దుశ్శృంగాదిభిర్త్వనః పృథా భేదాకులం
మాకృథా ఇతిభావః. అత్ర అజ్ఞానగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేన తత్రత్కా
రణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థ నాత్ కార్యేణ

కారణసమర్థనరూపః ఆర్థాన్తరన్యాసః - 'కార్యకారణసామాన్య విశేషా
ణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి;
'ఉత్తి ర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః' ఇతి లక్షణ ముక్త్వా
సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవార్థా
న్తరన్యాస ఇతి యై రుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థ హేతుకం* కావ్యలిఙ్గమ్,
పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.
కాలవిలంబాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారి
భావః- 'కాలాక్షమత్వమాత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః, సంతాపః శయనే
చింతా నిశ్వాసో గమనోద్యమః, ఆనవస్థితిరిత్యాద్యా భజన్త్యత్రానుభవ
తామ్.' ఇతి. * విరహవిప్రలంభశృంగారః. నాయికా త్ర ప్రాధా * వాసక
సజ్జికా భూత్వా పశ్యాత్* విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్ష
ణం సాహిత్యచింతామణి-సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా,
రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా, ధూపాదిభిరలంకృత్య కేళీ
భననమాత్మనః, సంపాద్య హృద్యతామూర్ఖలవస్త్రమాల్యానులేపనం, ప్రియా
గమం ప్రతీక్షేత సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.' - వాసకే సజ్జాసన్నద్ధా వాసక
సజ్జికా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్చనీతి వాసకో వారాదిః - తథా
చాహుః- 'వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః, ప్రసాద
నంచ తుష్టయా నాయికాయాస్తథోద్యమః, నవోధాభ్యుపపత్తి శ్చ షడే
తే వాసకాః స్మృతాః' ఇతి; * విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణం తూక్తమ్.
నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృంగారనాయికాః
ప్రసిద్ధాః, కథమేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్యమేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే -
నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీచేతి;
తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా
కన్యా పరోధా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోధా తు
ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యావనోదయప్రభృతి ప్రగ
ల్భేన, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీన

పతికాదిరూపేణాష్టధాభవంతి. సర్వ మిదం స్వప్రీకృతం సాహిత్యచింతా మణౌ:—‘రూప యకావన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ, సౌభాగ్యాదా ర్య సంపన్నా నాయికా సా పున స్త్రీధా, స్వాఽన్యసాధారణీ చేతి తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్, సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా, ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా, అన్యాన్యదీయా సా కన్యా పరోధా ద్వివిధా మతా, రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్య మా, సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ, కళాపతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భేవ వర్ణ్యతే, ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యుర్యథోచితమ్.’ ఇతి తా శ్చన్యథా భవంతి, తథాహి—స్వాధీనపతికైవ ఋతు కాలాదిరూప వాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయ మే వాభి సారికా భవతి; భర్తర్యాప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి, భర్తు రన్యాసక్తిం విశక్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపాన్నిరస్య పశ్చాత్తాపముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కల హాంతరితా భవతి; ఖణ్డితా మ్యేపం కలహాంతరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాంతరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవంతి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవ దాతమ్.

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖిమణ్డలం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్,
అక్షౌ రజ్జాన మజ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలంభావుకయోః స్థితం మణిసరంచేలాశ్చలేనప్యథాత్.

అవ. చెలులనడుమ సంకేతకాలమును దెలియఁగోరి నైఁగఁజేయు చున్న విటపురుషుని దూతికనుగూర్చి కామిని సాభిప్రాయముగాఁ జేయు చేష్టను కవి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సర్వజనీనవిభ్రమపరా - సర్వజనీన = జనులందఱికి హితమైన, విభ్రమ=వేడుకలు, పరా=కడుముఖ్యములయినవిగాఁ గలదియగు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశిముఖి = చంద్రునిబోలు మోముగల నాయిక, మధ్యేసఖి మణ్డలం = చెలికత్తెల గుంపునడుమ, లోలా...యా - లోల = కదలుచున్న, అక్షిభ్రువ = కన్నులయు కనుబొమ్మలయు, సంజ్ఞయా = సైగ చేయుటచేత, దూత్యాసహ = దూతికతోడ, ఆభాషణం = మాటాడుటను, కుర్వతీ=చేయు చున్నదై, అజ్ఞాసా=శీఘ్రముగా, అక్ష్యోః = కన్నులయందు, అజ్ఞానం=కాటు కను, విన్యస్య=మిక్కుటముగాఁ బెట్టుకొని, స్థూలంభావుకయోః = గొప్పవిగా నగుచున్న (ఉబ్బుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములయందు, స్థితం = ఉన్నట్టి, మణిసరం = రత్నమాలికను, చేలాశ్చలేన = పైఁటకొంగుతో, వ్యధాత్ = కప్పెను.

తా. ముఖచంద్రుని మొదటఁ దాఁకి, కండ్లయందుఁ గాటుక పెట్టుకొనుటచేతను, మణిహారమునుగప్పుటచేతను, సాయంకాలపువెన్నెలపోయిన పిదప, వెలుపటఁ జీకటి దట్టముగాఁ గ్రమ్మియుండొరులచూడ్చి నడ్డగించినతర్వాత నిండ్లలో దీపము లార్చిన పిదపఁ గాంతుఁ దుండుదేశమునకు నేను వచ్చెద నని స్వేరిణి యగునాయిక దూతికతోఁ జేసిన సంకేత కాలము సూచింపఁబడినది. నాయిక పరకీయ నాయకుని కడకుఁ బోవునది గనుక అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతికామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవిరాహః—

కాచి దితిః—సర్వస్మై జనాయ హితా, సర్వజనీనాః * 'సర్వజ నాత్ రథో ఖి శ్చే' తి హితార్థే ఖిప్రత్యయః * 'అయనే యా ని'త్యా దినాఖిస్య ఈనాదేశః - తేచ తే విభ్రమాశ్చతే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సా తథోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః - 'శ్రేష్ఠాన్యదూరజ్యేష్ఠే

ఘ పరః స్యా ద్వాచ్యలిక్ష్కః, పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.’ ఇతి నా. సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగస్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్ష భ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగస్తుకతిరోధానరూపం * మాలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః - ‘మాలనం వస్తునా యత్ర వస్త్యరనిసూహనమ్.’ ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చంద్రీవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే * ‘పారే మధ్యే షష్ఠ్యావే’ త్యవ్యయాభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనాదేదంతత్వమ్, దూత్యాసహ, * అక్షిణీచ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువ మితి ద్వంద్వః * ‘అచతురే’ త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యజ్ఞత్వా దేకవద్భావః, లాలం చఞ్చలం యదక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీ యార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః - ‘సంజ్ఞా స్యాదర్కజాయాయాం చైతన్యేఽప్యర్థ సూచనే.’ ఇతి నా. - తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వతు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వాదవిజ్ఞాతం నేత్రాది సంజ్ఞ యైవ వాగ్వాప్యపారసాధ్యం సాధయన్తీత్యర్థః, ఆజ్ఞాసా శీఘ్రం - ‘సాగ్న్య డి త్యజ్ఞా సాహ్నియ ద్రాజ్ఞజ్ఞ సపది ద్రుతమ్’ ఇత్యమరః. అజ్ఞోర్నయనయో రజ్ఞానం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూతా స్థూతా భవతః స్థూలాంభావుకా - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాస్తేన - చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వక్ష మనిన్ద్యయోః’ ఇత్యమరః. పృథాత్ ఛాదయామాస - ‘అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.’ ఇత్యమరః - అపిపూర్వా ద్దధాతే ధ్లుజ్. అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాజ్ఞానన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ధ్యచంద్రికాపగమానంతరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతేకాన్తేనాధిష్ఠితం దేశంప్రతి మయా గూఢమాగమ్యత ఇతి నైవిరిత్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః - ‘సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞే తరసాకూతచేష్టితమ్.’ ఇతి. సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాభ్యోగగుణః-

తదుక్తమ్ - 'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్య సంస్కారశాలితా, శబ్దానాం
విద్యతే యత్ర సాశబ్ద్యం తత్ర కళ్యతే' ఇతి. ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృ
తం*నర్త - 'ప్రియోపచ్ఛందనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః, విదగ్ధక్రీడితం
నర్త హాసేచ్ఛా భయమానభావ్' ఇతి - (ప్రియోపచ్ఛందనకృతే నాయక
స్య నాయికాయా వా మనోనురంజనార్థ మిత్యర్థః), * కైశిక్యాఖ్యావృత్తిః-
తస్యాః ప్రథమమన్గం నర్తేత్యాహుః - తదుక్తమ్ - 'నర్తచ నర్తస్పన్దో
నర్తసోఘోఽథనర్తగర్భశ్చ, కైశిక్యా శ్చత్వారి ప్రాక్తా నృజ్ఞాని చైతా
ని.' ఇతి. కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారిః - తాస్తు రసావస్థానసూచకాః -
తదుక్తమ్ - 'కైశిక్యారభటీచైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయో
జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి; తత్ర కైశికీవృత్తిః శృంగారరసప్రధా
నా - తథాచోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ - 'శృంగారే కైశికీవృత్తిర్నియతా
సముదాహృతా.' ఇతి ? కైశికీవృత్తిలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్ - 'గీతనృత్త
విహారాధ్యా రమ్యనైషధ్యభూషణా, కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి
రిష్యతే?' ఇతి - (యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాదిరూపం కర్త
* కామోపచారః) - సవీప సంభోగ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తం భావప్ర
కాశే - 'కామోపచారః సంభోగః కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం, సుఖ
మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః, ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్తకళ్యతే.'
ఇతి. నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ -
'కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్వరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

జిఘ్ర త్యాననమిన్దుకాన్తి రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి
స్పృష్టుం వాఙ్మతి చారుపద్మ ముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః.

అవ. ఒక జవరాలినిజూచి మోహించిన కాముకుఁడు దానియంద
మునుగూర్చి తన చెలికానితోఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. ఇన్దుకాన్తిః = చంద్రుని ప్రకాశము (వెన్నెల), ఏతస్యాః = ఈ, సుదృశః = మచ్చెకంటియొక్క, ఆననం = మోమును, జిఘ్రతి = వాసనచూచుచున్నది. బిమ్బప్రభా = దొండపండుకాంతి, అధరం = పెదవిని, చుమ్బతి = ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నది. చారు... శేషః - చారు = సొగసయిన, పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క, ఛాయావిశేషః = ఒకవిధమైనకాంతి, స్తనౌ = కుచములను, స్పృష్టం = తాకుటకు, వాఙ్మతి = కోరుచున్నది. కోకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సౌరు, కరా = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, క్రీడతి = ఆటాడుచున్నది. కించ = మఱియు, ప్రవాళద్యుతిః = చిగుళ్లకాంతి, ఆదరాత్ = ప్రేమతో, పదయోః = పాదములకు, సేవాం = కొలువును, కరోతి = చేయుచున్నది. (పైవాక్యము లన్నింటియందును అచేతనమునందుఁ జేతనధర్త ముపపాదింపఁబడినది.)

నాయిక పరకీయ, ముగ్ధయు. రసవత్త యను మొదటి రసోక్తివర్ణితము.

తా. నాయికయొక్కమోము చంద్రబింబముఁ బోలినదనియు, పెదవి దొండపండును, స్తనములు తామర మొగ్గలను, చేతు లెఱ్ఱదామరపువ్వును, పాదములు చిగురుటాకులను బోలినవి యనియు తా.

కాఞ్చిన్నవయావనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్తసచివం బ్రూతేః—

జిఘ్రతీతి. ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సునయనాయాః-ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్తముపపాద్యతే * ఘ్రాధాతోః 'పాఘే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః - అధరం చుమ్బతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశాన్తుః ఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ

దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముపళయోః, ఛాయావిశేషః కాంతివిశేషః -
 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః-
 స్తనౌ స్పృష్టుం వాఙ్మతి స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇత్యర్థః-యథా
 కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్పృష్టుం వాఙ్మ
 తీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావితప్రకటనద్వారా యావనప్రాదుర్భావస్యాభినవ
 త్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య - 'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే
 రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతి నా.-—లక్ష్మీః శోభా- 'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః
 శ్రీరివ కథ్యతే.' కరౌ హస్తా ఆలమ్బ్య-భేలతి క్రీడతి హస్తా ప్రాప్య విజృ
 మ్భత ఇత్యర్థః-యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖిహస్తావాలమ్బ్య భ్రమణా
 దిరూపభేలనం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, కించ. ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవ
 కాంతిః- 'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.' ఇతి నా.-—ఆద
 రాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజతీత్యర్థః - యథా కాచిత్ పరి
 చారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః. అత్ర చంద్రా
 ద్యుపమానధర్మాణాం పదనాద్యుపమేయసంబంధాసంభవాత్ తత్సదృశ
 కాంతిరిత్యాది సాదృశ్యాత్పాదసంభవద్వస్తుసంబంధనిబంధనా * పదార్థ
 వృత్తినిదర్శనా - 'సంభవతోఽసంభవతః సంబంధాద్యత్ర వస్తునోరుభయోః,
 బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యతఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.' ఇతి లక్షణాత్;
 తథా ముఖాదీనా మామ్రాణాది యోగ్యత్వేన జిఘ్రతీత్యాదివాచ్యార్థ లక్ష్య
 ర్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థరూప
 విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాంత్యాదిశబ్దస్త్రీ
 త్వబలాద్విశేషశబ్ద పుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహార ప్రతీతేః
 * సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్- 'విశేషణానాం తాల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్,
 అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.' ఇతి; సాచ ప్రాగుక్తనిద
 ర్శనాలంకారేణ జిఘ్రతీత్యాదౌ వాచ్య లక్ష్యయోర్భేదేఽప్యభేదకల్పన
 రూపయా. * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతిత్రయాణా మలంకారాణా
 మంగాంగిభావేన * సంకరః - 'భేదేనావస్థితిర్యేషాం సా సంస్పృష్టి రుదా

హృతా, క్షీరసీరవదేతేషాం సంభేదః సంకరస్త్రిధా.’ ఇతి-(అంగాంగిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రపేషేన చ సంకరస్త్రిధేతి త్రిధాశబ్దాద్భేదః.) ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధిర్నామగుణః - ‘సమాధిరన్యధర్తస్య యదన్యత్రాధిరోపణమ్.’ ఇతి. నాయీ కా * పరకీయా * ముగ్ధా చ - ‘ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమస్తథా.’ ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలభ్యశృణ్వారః; తస్య నాయీకాది రూపయావనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్ధర్మనా న్నాయీకావిషయస్పృహ లక్షణరత్యాః స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి* ‘రసవత్తానామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తి భేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః - ‘సత్తాస్ఫురత్తా సంబోధ నివృత్తిః పుష్టి సంకరా, హసా భాసా శమశ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.’ ఇతి; రససత్తాలక్షణం తత్రైవోక్తమ్-‘నిజాశ్రయే సమున్నేషే విభావగుణసంపదా, రసస్య సత్తా రత్యాది స్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.’ ఇతి; (విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయీకాది రూపే స్వాశ్రయే య దున్నేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా); కేవల రత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీతశ్చేద్రస ఇత్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శృం గారతిలకే-‘విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్పృతః.’ ఇతి; తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తమ్ - ‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం, ఆలమ్బనోద్దీపనాత్తా స ద్విధా పరికీర్తిత.’ ఇతి; తత్రాలమ్బనవిభావో నాయీకాది-తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణి-‘ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయకాదికః.’ ఇతి; ఉద్దీపనవిభావస్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః-తదుక్తం శృంగారతిలకే-‘ఆలమ్బన గుణశ్చైవ తచ్ఛేష్టా తదలంకృతిః, తటస్థాశ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతుర్థోద్దీపనక్రమాః, ఆలమ్బనగుణో రూపయావనాదిః ప్రకీర్తితః, తచ్ఛేష్టా యశావనో ద్భూతహావభావాదికా మతాః, నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం, మలయానిలచన్ద్రియా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః’ ఇతి. ఏవం కార్య భూతేన యేన రత్యాది రనుభా

వ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆక్లికాదిభావేన త్రివిధః -
 తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ - 'అనుభావో భవేత్సోఽయం భావోయో
 నానుభావ్యతే, ఆక్లికో వాచికశ్చాపి సాత్త్వికశ్చేత్యపి త్రిధా.' ఇతి;
 ఆక్లికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః, గీతనర్తాక్తి గుణకీర్తనాదయః-
 సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః-తే చ అష్టా - 'స్తమ్భప్రళయరోమాఞ్ఞాః
 స్వేదో వైవర్ణ్యవేషధూ, అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టా సాత్త్వికాః పరికీర్తి
 తాః.' ఇతి. రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్య
 తే-తే చ త్రయ స్త్రింశత్-తథా చాహుః - 'నిర్వేదగ్లానిశజ్కాఙ్ఖ్యాస్తథా
 సూయామదశ్రమాః, ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చింతా మోహాః స్మృతి ర్థతిః,
 వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగశ్చ జడతా తథా, గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం
 నిద్రాపస్తార వివచ, సుప్తి ర్విబోధో హర్షశ్చ అవహితా తథోగ్రతా,
 మతి ర్వావిధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణమేవ చ, త్రాస శ్చైవ విత
 ర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః, త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహ
 కారిణః.' ఇతి, ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహీయంతే -
 తథా చోక్తమ్-'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః, త ఏ వాన్యత్ర
 సంచారా త్సంచారిణ ఇతిస్మృతాః.' ఇతి. 'స్థాయిభావా స్తు-రతి ర్వాసశ్చ
 శోకశ్చ క్రోధోత్సాహకా భయంతథా, జుగుప్సా విస్తయ శమాః స్థాయి
 భావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి - నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః, రసాశ్చ
 'శృంగారహాస్యకరుణా రాద్రవీరభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాన్తాశ్చ రసాః
 పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం
 లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయా
 న్నులిఖ్యంతే.

దూతే త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుక్తం
 న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాఽస్మి లోకే,

శ్రాంతాఽసి హస్త! మృదులాంగి గతా మదర్థం
సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ.

17

అవ. ఒకనాయిక ప్రణయకోపముచేతఁ దనమగనినిఁ దిరస్కరింపఁగా, నతఁడు కోపముతో వెడలిపోయెను. అట్టినాయకునిఁ దోడితెచ్చుటకై యొకదూతిని బంపఁగా, నది తానే యాతనినిఁ వశపఱచుకొని క్రీడించి మఱలి వచ్చి, “నీవు చెప్పినదియెల్లఁ జేసితిని” అని బొంకెను. అట్టిదూతిని జూచి, నాయిక సంభోగచిహ్నములనుగాంచి తనరోషము నడఁచుకొని, ఈ క్రిందివిధంబున నేర్పుమెఱియ నిందారూపమయిన స్తుతిసేయుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=హిదూతికా! మదుక్తం=నాచేఁజెప్పఁబడినది, నిఖిలం=అంతయు, త్వయా=నీచే, కృతం = చేయఁబడినది. అహో=ఆహా! (ఈపని చేయుము. ఈపని చేయకుమని నేమేమి చెప్పితిలో యదియది మాత్రమే చేసితివి! చెప్పినది యొకటియైన విడువక చేసితివి. వేఱేమియుఁ జేయలేదు అని నాకాశ్చర్యము గలుగుచున్నదని స్తుతిపక్షమున విస్తయము. ఒకటిచెప్పిన పేటొక్కటి చేసితివని నిందాపక్షమున విస్తయము.) త్వాదృశీ = నిన్నుఁ బోలిన, పర...వణా - పర = ఇతరులకు, హిత = మేలుచేయుటయందు, ప్రవణా=శ్రద్ధగలదూతిక, లోకే=ప్రపంచమున, నాస్తి=లేదు. మృదులాంగి=సున్నితమగు మేనుగలదానా! మదర్థం=నానిమిత్తము, గతా=వెళ్లినదానవై, శ్రాంతా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి. (నీవు సుకుమారాంగి వయ్యు, దేహప్రయాసమును లక్ష్యముచేయక, రాకపోకలవలని ప్రయాసమొర్చితివిగదా! ఆహా! నీసౌజన్య మేమని కొనియాడుదుననిస్తుతిపక్షమునభావము. నీవు సుకుమారగాత్రి వగుటచేతనే, నీయంగమునందు స్పష్టముగాఁ గనుబడుచుండు సురతాయాసముపలని గుఱుతులు కప్పిపుచ్చుటకు వీలుకానివి యనియు, నాపనియను నెపముపెట్టుకొని వెళ్లి, సురతముచేఁ గడుబడలిక నొందితివి యనియు నిందాపక్షమున భావము.) ఈ యర్థము నర్థాంతరముచే సమర్థించుచున్నాఁడు.—సుకృతాని = పుణ్యకార్యములు, శ్రమేణవినా = బడలిక

లేక, కుత్ర=ఎచ్చట, సిద్ధ్యన్తి = సిద్ధించుచున్నవి? ఎచ్చటను సిద్ధింపవని భావము. కనుక నీవు నీశ్రమంబును సరకు సేయక యొరుల మేలొనర్చుటకై ప్రవర్తించుటకు యుక్తమే యని భావము.

తా. ఈ వ్యాజస్తుతిచేత “నేజెప్పినది యించుకయు నీవు నేయలేదు. అయితే నీవు స్వకార్యపరురాలవై, నమ్మి భర్త కడకుఁ బంపిన నాకే ద్రోహము చేసిన దానవైతివి. వేఱు కారణముండునని యెంచరాని యీ నీకడుబడలిక నాభర్త తోడి యుపభోగమునందలి రాయిడిని వెల్లడిపఱచుచున్నది. చీ! నమ్మినవారిని ద్రోహముచేయు నీమోము చూడఁగూడ దని నింద వ్యక్తమగుచున్నది. కనుక నే యీ శ్లోకంబున వ్యాజస్తు త్యలంకారము.

నాయిక స్వీయ, ప్రగల్భ. దూతి యభిసారిక.

ప్రణయకలహనిరస్తత్వేన కుపిత మాత్మనో వల్లభ మనునేతుం స్వని ర్దోగా ద్దతాం దూపవిభ్రమాదిభిస్తం వశీకృత్య స్వహితమేవ సాధయి త్వా ప్రత్యాగతాం ‘త్వదుక్తం సర్వం కృత మి’తి మృషైవ భాషమాణాం లక్ష్యమాణరతి శ్రమాం దూతీ మన్తన్నిగూఢరోషా విదగ్ధా నాయికా నిద్రా స్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం కృతమ్ = ఇదం కురు ఇదం మాకురు ఇతి మయా యద్యదుక్తం తత్తదేవాచరిత మిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేశోఽప్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్తయః-అన్య దుక్తమన్య త్కృత మితి నిద్రాపక్షే విస్తయః; త్వాదృశీ త్వత్సమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి; పరోపకార మేవ స్ఫుటికరోతి-శ్రాన్తేతి:—మృదులాఙ్గి శోమలగాత్రి=సౌకుమార్యశాలిత్యేన కాయక్లేశ మసహమానయా త్వయా పరోపకారార్థం సోఽపి సోఽథః కియ త్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షేభావః = అన్యత్ర మార్దవశాలిని త్వదంగే స్ఫు టం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సంవరీతు మశక్యానీత్యర్థః, మదర్థం

గతాశ్రాంతాసి - యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తాసీతి స్తుతిపక్షే భావః-ఆన్యత్ర
తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీ
త్యాశయః; హస్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః; ఉక్తార్థసమర్థ
నాయార్థాంతరం న్యస్యతి; సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర
సిద్ధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః - అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితాచరణే
ప్రవృత్తి రుచి తైవేతి భావః.

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కి మపి న కృతం త్వం
న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్వై మహ్యమేవ
ద్రోహం కృతవత్వసి అశంకసియాన్యనిమిత్తో ఽయముక్కుటః శ్రమ స్తవ
మద్వల్లభోపభోగోపధర్మముద్భూటయతి - ధిక్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీ
మితి నిన్దా వ్యజ్యతే - అత ఏవ వ్యాజస్తుతి రలంకారః - ‘నిన్దయా వాచ్య
యా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి
రసౌ మతా.’ ఇతి లక్షణాత్, మృదులాశ్లేశి విశేషణస్య సాభిప్రాయ
త్వాత్ * పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః * ఆర్థాంతర
న్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యజ్ఞత్వాదుభయోః * సంకరః, ఆర్థాంతరన్యా
సస్య తు తాభ్యాం సహ * సంసృష్టిః.

నాయికా * స్వీయా * ప్రగల్భాచ - ‘ప్రవృద్ధయావనా పూర్ణ
పఞ్చేషువిజితత్రపా, రతౌ ప్రయతతే న్వైరం ప్రాధా చ్ఛద్వోక్తిశాలినీ.’
ఇతి లక్షణాత్. గూఢవిప్రియకారిత్యా న్నాయకః * శరః. దూతీ తు *
అభిసారికా పరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ - ఉక్తం చ రతిరహస్యే-
‘దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూప గుణభావాన్, వ్యాజా
న్నివేద్య ఘటయే దర్థం న్వం సాభిసారికా దూతీ.’ ఇతి.

న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో
న చరీకరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్,

విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో

వివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా.

18

అవ. నాయకుఁడు చెలికత్తెలచే బొలయలుకను బొందింపఁబడిన నాయిక మాటలాడక మానముతోనుండఁగా, దానిచెలికత్తెతో నిట్లు పల్కుచున్నాఁడు:—

టీ. ప్రియా=సఖి, పురాఇవ = ముందువలె, స్రజః = పూవులసరములను, కబరీభరే - కబరీ = కొప్పునెడి, భరే=కూటమునందు (కొప్పుదయిన కొప్పునందు), నబరీభరీతి = మాటిమాటికిఁ దుఱుముకొనదు. మృగలాభ చిత్రకమ్ = కస్తూరిబొట్టును, నచరీకరీతి=ఎచ్చుతక్కువలులేకుండ బాగుగాఁ బెట్టుకొనదు. పురేవ = ముందువలె, మత్పురః = నాముందట, నవిజరీహరీతి= (చెలికత్తెలతోడ) మాటిమాటికిఁ దిరుగదు. విప్రియం=(నేనుజేసిన)తప్పును, నవివరీవరీతి = (పలుమాఱుడిగినను) చెప్పదు. ఓసఖీ నీకుఁ దెలిసియున్న యెడలఁ జెప్పుము అని భావము.

నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీర. నాయకుఁడు సఖులు చెప్పినమాటలు వాస్తవములైనచో ధృష్టుఁడు. లేక అవి కల్గయైనచో అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖిభి రీర్ష్యామానం గమితాయాం నాయికాయా మనా లపన్త్యాం తస్యాః సఖీమాహః—

నేలి.—ప్రియా, స్రజః మాలాః, కబరీ కేశపాశః - నైవ భరో భారః. * భరో విచయభారయోరితి నా.—తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీ భరీతి పునః పునః న బిభర్తి - అపరితోషనివృత్తిపర్యంతం ఘటేతాన్యపి వేష్టనాని న విఘటయతి - భూయోభూయః సుష్టు న ధారయతీత్యర్థః; తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీతిలకం - 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' 'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్.' ఇతి చామరః, న చరీకరీతి పునఃపున ర్న కరోతి - న్యూనాతిరిక్తప్రమార్జనపూర్వకం న

విరచయతీత్యర్థః; పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః * ‘పూరణగుణే’
 తి సూత్రేపూర్వోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయ నైవ గ్రహణ మిత్యభ్యుప
 గమాదిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - తథా చ ప్రయోగః - ‘వాపీ కాపి
 స్ఫురతి గగనే తత్ఫరం సూక్ష్మపద్యా.’ ఇతి, న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ
 పునః పునః నక్రీడతి; విప్రియం - నవివరీవరీతి భృశం న వివృణోతిచ-ఏతా
 దృశం కోపనిమిత్తం కి మప్రియం మయాచరితమిత్యుక్తా సతీ ప్రతిపచన
 మపి నప్రయచ్ఛతీత్యర్థః - కింనిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతేచే ద్వక్తవ్య మిత్యా
 శయః, క్రమా దిహ * ‘భృణోభరణే’ ‘కృణోకరణే’ ‘హృణోహరణే’
 ‘వృణోవరణే’ ఇత్యేతేభ్యశ్చతుర్భ్యో * ‘ధాతోరేకాచః’ ఇత్యాదినా
 యథాసంభవం పానఃపున్యేభృశార్థే వాయజ్-తస్య * ‘యజోఽచి చే’తి
 లుక్ - ప్రత్యయలక్షణేన * ‘సన్యజో రి’తి ద్విత్వమ్ - * ‘ఋత శ్చే’
 త్యభ్యాసస్య రీగాగమః - * ‘చర్కరీతం చే’తి యజ్ఞగ న్తస్యాదిప్రభృతిషు
 పరిగణితత్వాచ్ఛపో లుక్ - * ‘యజో వా’ ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః.
 అత్ర ఏకస్య ప్రియేతి కర్తురనేకక్రియాన్వయాత్ * కారకదీపకాలం
 కారః; * స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటావేవ. యజ్ఞగ న్తప్రయో
 గాత్ * సాశబ్ద్యాభ్యో గుణః. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృంగారః; ఈర్ష్యా
 మానలక్షణం సాహిత్యచింతామణౌ - ‘ఈర్ష్యామానః స యః కోపః ప్రియే
 జ్ఞాతాన్యసంగమే, అభాషణముపాలమ్భా భర్తృనం తాడనం తథా,
 వైముఖ్య మశ్రు చామర్ష ఇత్యాద్యైః సోఽనుభావ్యతే, తద్ జ్ఞానం శ్రవ
 ణా దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్, శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిః
 సాక్షాద్విలోకనమ్, అనుమాన్వప్నభోగాఙ్కగోత్రప్రప్టలనాదిభిః.’ ఇతి.
 (అత్ర స్వప్నోనామ నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయికాగోచరః సల్లాపః.)
 నాయికా * ఖణ్డితా-‘జ్ఞాతేఽన్యాసజ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా, నిశ్వాస
 కమ్పభేదాద్యైః ఖణ్డితే త్యభిధీయతే.’ ఇతి; సా చ * మధ్యా ధీరాచ -
 ‘మధ్యా ధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి నభాషతే.’ ఇతి; మధ్యాలక్షణమ్-

‘సంలక్ష్యయావనా మధ్యా తుల్యలజ్జామనోభవా, ప్రియప్రోత్సాహితా
 ధత్తే కేళీవిస్త్రమ్భకాశలమ్.’ ఇతి; ధీరత్వాదినా ౭వాంతరభేదశాలిత్వం మాని
 న్యో రేవ మధ్యాప్రగల్భయోః; తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ - ‘మధ్యా
 ప్రగల్భయో ర్థానవిధా త్రైవిధ్య మిష్యతే, ధీరా త్వధీరాచ పున ర్ధీరాధీరేతి
 చ క్రమాత్.’ ఇతి. నాయకస్తు మానవిధానస్య సఖీవచనస్య సత్యత్వే *
 ధృష్టః-అసత్యత్వే నిరపరాధత్వా *దనుకూలవీప. *మృగ్జుభాషిణీవృత్తమ్—
 ‘స జ సా జ గౌ భవతి మృగ్జుభాషిణీ.’ ఇతి.

గూఢాలిజ్జన గణ్డచుమ్బన కుచస్పర్శాది లీలాయితం
 సర్వం విస్తృతమేవవిస్తృతవతో బాలేఖలేభ్యోభయాత్,
 సల్లాపోఽస్త్యధునా సుదుర్లుటతమ స్త త్రాపి నాతివృథా
 యత్ త్వద్దర్శన మప్యభూదసులభం తేనై వదూయేభృశమ్.

అవ. మొదట రూపరేఖావిలాసాదులచే మెల్లమెల్లగా వంచించి,
 క్రమముగా నాలింగనాదులం దొప్పిదము నొందించి, కొంతకాలము గూఢ
 ముగా రమించి, యావల నితరులయభిప్రాయముల నెఱుఁగు ధూర్తులగువారు
 గుఱుతులంబట్టి స్వైరిణీత్వమునుగూర్చి యనుమానింపఁగా, నాయకునియిం
 టికిఁబోవుట మానిన యొకనాయిక చూచినచోట నాయకునితో మాటాడు
 చుండెను. అప్పుడు ధూర్తులు, అట్లు మాటాడఁ గూడదనఁగా, సమయము
 వచ్చినప్పుడు చూచియైన సంతసపడుచుండునాయికను జూచుటకూడ తగదని
 నిషేధింపఁగా, నపుడు నాయకుఁడు హఠాత్తుగా విజనప్రదేశమునఁ గనఁ
 బడిన నాయికనుగూర్చి వ్యసనార్తుఁడై యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. బాలే=బీచిన్నదానా! (బాల్యమువలనఁ గలిగిన మూఢతవలననే
 యీచేటుగలిగినది. నీవు ప్రాథమేనీ నీభయంబువిడిచి నాతోడఁ గలిసి
 యుందువని భావము.) విస్తృతవతః=హెచ్చిన, ఖలేభ్యః = దుష్టులవలని,

భయాత్ = వెఱపువలన, గూఢ...ర్యాది—గూఢ=రహస్యమైన, అలిజ్ఞన=
కొంగిలింత, గణ్డచుమ్మన=చెక్కిళ్లు యొక్క (ను) ముద్దుపెట్టుట, కుచస్పర్శ=
స్తనములయొక్క (ను) దాకుట, ఆది=మొదలుగాఁ గలిగిన, తీలాయితం=
వేడుక, సర్వం=అంతయు, నిస్సృతమేవ = మఱువఁబడినదే. అధునా =
ఇప్పుడు, సల్లాపః = ముచ్చటలాడుట, సుదుర్ఘటతమః = కడునరుదయినది,
అస్తు=కానిమ్ము. తత్ర=ఆవిషయమున, అతివ్యథా=ఎక్కువదుఃఖము, నాస్తి=
లేదు. కింతు=మఱేమనిన, త్వద్దర్శనమపి=నీచూడ్కియుఁగూడ, అసులభం=
సులభముగానిది, అభూత్ ఇతియత్=ఆయెననుట యేదిగలదో, తేనవిష=
అమాత్రముచేతనే, భృశం=మిక్కిలి, దూయే=సంతాపము నొందుచున్నాను.

తా. ఓచెలీ! నీపై దుర్జనులు అంకుతనము మోపుదు
రని వెఱచి, నీవు నాయింటికి వచ్చుట మానినపిదప, నీతోడ
నేనొనర్చిన బిగికొంగిలింత, చెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకోలు, కుచ
ముల యొరయిడి మొదలగు వేడ్కలెల్ల మఱవనేమఱచితిని.
తర్వాత నెప్పుడైనఁ గనఁబడినచో మాటలాడుచుంటివి. దానికిఁ
గరవయ్యె. అయినను బాధలేదు. ఇప్పుడు నీవర్చనముగూడ
దుర్లభమాయెనే! దాననే మిక్కిలి వగచుచున్నాను.

నాయిక-పరకీయ. విరహవిప్రలంభశృంగారము.

ఆదౌ రూపరేఖావిలాసాదిభిః శనైశ్శనైః ప్రలోభ్య క్రమా దాలి
జ్ఞనాదిష్వానుకూల్యం నీత్వా కఇచ్చి త్కాలం గూఢం రమిత్యా తతః పరే
జ్ఞితజ్ఞేషు ధూర్తేషు లక్షణా న్యపేక్ష్య నైవిరిణీత్వానుమానపరేషు సత్సు పరి
త్యక్తాభిసరణాదిప్రసక్తాం కదాచిత్ ప్రదర్శనసంభాషణపరాం తేషు
సంభాషణ మప్యసహమానేషు సత్సు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి
తైరస్తరాయే క్రియమాణే చిరమనవలోకితాం చైవాత్కదాచి ద్విజనప్ర
దేశే దృష్టిపథ మాగతాం నాయికాం కామీ ఖేదాకులఃప్రాహః—

గూఢేతి. — హే బాలే బాల్యప్రయుక్తా నైగ్యో జేవ తే ఇద మన
 ర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, విస్తృతవతః - విస్తారం ప్రాప్తవత
 ఇతి యావత్. ఖలేభ్యో రద్ధా) నేషణపరేభ్యో - భయాత్ * 'భిత్రాథా
 నాం భయహేతు రితి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి పఞ్చమీ - * భయ
 శబ్దా ద్దేతో పఞ్చమీ - అస్య హేతో దుత్తర త్రాపి సంజన్యః, సర్వం,
 గూఢం అన్యై రవిచితం స్పృష్టకాదిరూప మాలిజ్జనం - తథా గణ్డయో శ్చు
 మ్భనం కుచయోః స్పర్శః-తేహం ద్వన్ద్వః. తే ఆదయో యస్య తత్తథోక్తం-
 లీలాయితం విలాసః - తద్రూపం చేష్టిత మిత్యర్థః * 'లీలా విలాసే' ఇతి
 ధాతోః కణ్డాదిత్వాద్యకి భావేక్తః-కణ్డాదిరాకృతిగణః-తథా చ దృశ్యతే
 ప్రయోగః - 'యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతేస్త త్యాగలీలాయితమ్.' ఇతి-
 'యస్యోద్యద్భజదణ్డచణ్డినుచలతోద్దణ్డలీలాయితమ్.' ఇతి, యద్వాగూఢే
 త్యాది లీలాయిత మిత్యేకం పదం - గూఢాలిజ్జనగణ్డచుమ్భనకుచస్పర్శా
 ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తాస్తథోక్తాః - తాసాం లీలాయితం విలాసవ
 దాచరణం- భావపరీక్షార్థం కేనచిన్తి షేణ క్రియమాణత్వా ద్విలాసాయమా
 నత్వ మిత్యర్థః * లీలాశబ్దా దాచార కృజ్జన్తా ద్భావేక్తః * 'నలూకే' తినిషే
 థస్య కృద్యోగలక్షణషష్ఠీవిషయత్వా దిహ శేషషష్ఠ్యా సమాసః; చతురాః
 కామినః కేనచిద్వ్యాజే నోపక్రాన్తైరాలిజ్జనాదిభిః కామినీపరీక్షాం కుర్వన్తితి
 కామకాస్త్రే ప్రదర్శితమ్ - 'సుహృది శిశౌ వా జనయతి తామేవోద్దిశ్య
 చుమ్బనాశ్లేషమ్, ఉత్సజ్గ మజ్గ మస్యా బహు స్పృశేద్బాలలాలనవ్యాజాత్.'
 ఇతి-దర్శితేజ్జితాయాం సంశ్లేషణం * స్పృష్టకాదిరూపమాయుజ్జ్యాత్ -
 'సలలితమజ్జువిహారై స్తజ్జఘనం సంస్పృశేదన్యైః, అవతార్య కామపి రుజం
 వార్తావ్యాజేన తత్ర నీతాయాః, ఆలమ్బ్య పాణి మస్యాః శిరసి దృశోః
 స్వస్యసపులకం దద్యాత్, అనురాగపేశలం చ బ్రూయా దుభయార్థ మీదృ
 శంవాక్యమ్, శమయ మమ దుఃఖపీడాం కలయ నిమిత్తం త్వమేవాస్యాః,
 సుకను మదనాదరోఽయం యుక్తః కిం త్వద్గుణస్య కిన్ను ఫలమ్, ఇత్యేష
 ధాది పేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం, సనఖస్పర్శం కుర్యా ద్దానాదానంచ

పూగకుసుమాదేః, కరజరదనపదలాఞ్ఛితమస్యై పర్ణాదికం దద్యాత్, ఆఢ
సన్నిధాయ రహసి ప్రాధాన్యేషాది సుఖరసం విద్యాత్.’ ఇతి—స్పృష్టకాది
లక్షణ మపి తత్త్రైవిక్రమ్ - ‘యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాప
దేశా ద్వృజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా ఆలిజ్ఞనం స్పృష్టక
మేత దాహుః. యద్దృష్టాతీ కిఞ్చన కుఞ్చితాక్షం స్థిరోపవిష్టం పురుషంస్త
నాభ్యాం, నితమ్బినీ విధృతి తాం చగాఢం గృహ్ణా త్యసౌ విద్ధక ముచ్యతేతత్.
యత్రోత్పవాదౌ తిమిరే ఘనే వా యదిచ్ఛతోఽస్యా శ్చిరమజ్ఞసంజ్ఞం,
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే నిపీడనా తీడనసంజ్ఞకం స్యాత్, భావ
ప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భలీలా.’ ఇతి, విస్తృత
మేవ-తద్వార్తా మపి విహాయ బహుకాలా గత ఇత్యర్థః - చిరోజ్ఞై తే
దుర్ఘటే తస్మిన్నైరాశ్య సోత్పన్నత్వా దసంస్తరక్ భృశం నశోచామితి
భావః, అధునా సంప్రతి-సల్లాపామిథస్సంభాషణం*‘సల్లాపాభాషణం మిథ’
ఇత్యమరః-సుదుర్ఘటతమః అతిదుర్ఘటః - ఆస్తుభవేత్ - ఖలేషు తత్ర తత్ర
గూఢం స్థితేషు నిర్భయమేకత్ర మేశనస్యాలాభా దితి భావః, తత్రాపి
సల్లాపాభావేఽపి - అతివ్యధా అతిదుఃఖం - నాస్తి - దుస్సహవిరహతాప
విస్తరణహేతో స్తవ్విన్తుభదర్శనమాత్రస్య కదాచి దపి సద్భావాదితిభావః,
కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అసులభం దుర్లభ మభూదితియత్-భావ పరీక్షాకా
తుకేషు ఖలేష్వపశ్యత్స్త్రివ పశ్యత్సు మన్తుభదర్శనస్య మద్దృష్టివధే వర్త
నస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వా దితి భావః, తేనైవ త్వద్దర్శనస్య
దౌర్లభ్యే నైవ-భృశ మత్యంతం - దూయే పరితాపం ప్రాప్నోమి * ‘దూఞ్
పరితాప’ ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్. చిరపరిచితానామాలిజ్ఞనాదీనా మా
త్యన్తికనివృత్తా వపి దర్శనసల్లాపయోః సంభవతో ర్విరహవృథాం కిఞ్చిత్
సోధవానస్తి-తత సుజ్ఞాపే నివృత్తేఽపి దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథ
ఞ్చిత్ ధైర్య మాలమ్భ్య స్థితవా నస్తి-సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతి
బద్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహ మార్తి

మనుభవా మితి నిష్కృష్టార్థః, అత్రావిజ్ఞనాది లీలాయితస్య చిరోజ్ఞితేష్వే
 ప్రస్తుతే తత్ప్రత్యాయనార్థం తత్కార్యభూతస్య విస్తరణస్యోపవర్ణనాత్ *
 అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః - 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర
 గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియన్త్రితా.' ఇతిలక్షణాత్.
 ఆదిశబ్దేన కార్యకారణభావాదేః సంగ్రహః - తథాచాహుః - 'కార్యే నిమిత్తే
 సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తత్వేతుల్య స్యేతిచ పశ్య
 థా.' ఇతి; సాచ విస్తరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకల్పనరూపయా * ఆతిశ
 యోక్త్యానుప్రాణితేతి * సంకరః; తథా వ్యథాకారణభూతానాం ప్రకృ
 ప్తానాం కామోపచారాణా మాత్యంతికనివృత్తౌ సత్యా మపి వ్యథారూపకా
 ర్యానుదయాత్ * విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - 'కార్యాజనిర్విశేషోక్తిః సతి
 పుష్కలకారణే' ఇతి లక్షణాత్; తద్దర్శనాలాభరూపాసమగ్రకారణా దధిక
 పరితాపకార్య స్యోత్పత్తివర్ణనాత్ * విభావనాభేదః - 'విభావనా వినాపి
 స్యా త్కారణంకార్యజన్తవేత్, హేతునా మసమగ్ర త్వేకార్యోత్పత్తిశ్చ
 సామతా.' ఇతి; సాచ విశేషోక్త్యానుగృహీతే త్యుభయోః * సంకరః; అనయోః
 ప్రాగుక్తాలంకారస్య చ * సంస్పృష్టిః. నాయకమనసో దౌర్బల్యస్య ప్రతీయ
 మానత్వాత్ * దైన్యం నామ సంచారీ భావః - 'నిరోజస్తవం తు మనసో
 దైన్యమిత్యభిధీయతే, మనస్సంతాపదారిద్ర్య చింతాత్సక్యాదిభిర్భవేత్.' ఇతి.
 * విరహవిప్రలంభశృంగారః నాయికా * పరకీయా.

యాచన్ద్రస్య కళజ్జీనో జనయతి స్తే రాననేన త్రపాం
 వాచా మద్విరకీరసున్దరగిరో యా సర్వదా నిన్దతి,
 నిశ్వాసేన తిరస్కరోతికమలామోదాన్వితాన్యాఽనిలాన్
 సాతై రేన రహస్త్వయా విరహితాకాఞ్చిద్దశాంసీయతే.

అవ. ఒకనాఁడు ప్రాణనాథుఁడు కార్యవశంబున రాక విలంబము సేయుచుండఁగా, విరహవేదనను దాళఁజాలక నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతిక నాయకునితోఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. యా=ఏనాయిక, స్తేరఽననేన-స్తేర = నవ్వుచున్న, ఆననేన = మోముచేత, కళఙ్కినః=నలుపుగలిగిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపాం = సిగ్గును, జనయతి=కలిగించుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, వాచా=మాటలచేత, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు, మన్ది...రః-మన్దిర=గృహమునందలి, కీర=జిలుకయొక్క, సుందర=ఇంపులయిన, గిరః=పలుకులను, నిన్దతి=దూరుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, కమ...న్వితాన్ - కమల=తామరపువ్వులయొక్క, పరమ=ఎక్కువ, ఆమోద=సువాసనతో, అన్వితాన్ = కూడిన, అనిలాన్ = వాయువులను, నిశ్వాసేన=(తన)నిట్టూర్పుచేత, తిరస్కరోతి=మీఱుచున్నదో, సా=ఆనాయిక, త్వయా=నీచేత, విరహితా = లేనిదై, రహః=ఏకాంతమునందు, కాఞ్చిత్ = చెప్పశక్యముగాని, దశాప్=అవస్థను, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది.

తా. ఓనాయకుడా! తొల్లి యేనాయిక చిటునగవు మోముచేతఁ గళంకియైన చంద్రునికి సిగ్గునుగలిగించినదో, తన పలుకులచేఁ జిలుకలపలుకులను నిందించినదో, నిట్టూర్పుచేఁ దామరపువ్వులలోఁ దానిని గొనివచ్చు మందమారుతమును తిరస్కరించినదో, అవియెల్ల నిప్పుడు నీతోడులేకయుండు నీ చెలిని జరమావస్థను బొందించుచున్నవి. కావున నిక నీవు తామసింపక వచ్చి, నీప్రియురాలి నేలుకొనుము. గాంభీర్య మనుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠితము. చంద్రమన్దానిల కీర కోకిలాలాపము లనెడి విభాగములచేతను, తీవ్ర నిశ్వాసము మొదలగు ననుభావంబులచేతను, కన్నీరు, గొంతుమాటుదల మొదలగు సాత్త్వికభావములచేతను, సిగ్గు,

దైన్యము మొదలగు సంచారిభావంబులచేతను వృద్ధి నొందిన నాయికానాయకుల విప్రలంభశృంగార మీశ్లోకమున వర్ణిత మయ్యెను.

కస్తింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసక్లాత్ ప్రాణవల్ల భే విలम्బమానే
విరహవేదనామసహమానయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక
మాహః—

యేతి.—యా-స్తేరం స్తి తయుక్తం-యదాననం లేన - కళజ్జినః
చన్ద్రస్య కుత్సితలాఙ్ఘనయుక్తస్య చన్ద్రస్య - మన్దహాసశాలినా నిష్కళ
జ్జేన ముఖేనేతి త్ర పాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం-జనయతి-సకళజ్జ
చన్ద్ర మతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః; యానాయికా, వాచా గిరా - మన్దిరకీరః
క్రీడార్థం గృహే సంవర్ధితః శుకః * 'కీరశుకాసమావి'త్యమరః-మన్దిరగ్ర
హణం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వసూచనార్థం-సర్వదా సమక్షవర్తి
త్వేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్యద్యోతనార్థంచ-తస్య-సుందరగిరః చారు
వాచః - సర్వదా సర్వస్థితౌ కాలే-అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయోరపి
సంబంధః-నిన్దతి గర్హతి-తద్వన్తః పురం భాషతఇద్యర్థః; యానిశ్వాసేన - కమ
లానా మామోదః మనోహరపరిమళః - 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనో
హరే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః-లేన - అన్వితాన్యక్తా-అని
లా-వాయూ-తిరస్కరోతి పరిభవతి-కమలగన్ధిభిః కోమలైః శిశిరైశ్చ
నిశ్వాసై ర్యుక్తా భవతీత్యర్థః; సా నాయికా, త్వయా, విరహితా వియుక్తాసతీ,
తైః స్వపరిభూతై రేవ చన్ద్రకేళిశుకకమలవనానిలైః, రహః విజనప్రదేశే-
అన్యత్రనిశ్శుక్లం బాధితుం ప్రపృత్యై రసంభవాదితి భావః, కాఙ్గిత్ వక్తు
మశక్యా మిత్యర్థః, దశాం మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రాప్త
వతీక్రియతే. ఆత్ర ప్రథమపాదే కళజ్జినఇతి నిష్కృప్తహేతూపన్యాసేన
ఉపమానా చ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికావదన స్యాధిక్యవర్ణనాత్*
వ్యతిరేకాలంకారః - 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోః.' ఇతి

లక్షణాత్ ; ద్వితీయతృతీయయోస్తు * ఉపమాలంకారః - నిన్దతి తిరస్కరో
 తీలి పదద్వయస్య సాదృశ్య ప్రతిపాదకత్వాత్ - స్పర్ధతి జయతి ద్వేష్టి
 త్యాదీనామపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దణ్డినా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం
 జనయతీత్యత్ర కఞ్చిత్రకళజ్జితం సాకూతస్థితేన లజ్జాం ప్రాపయతి
 తద్వదితి, వాచా నిన్దతీత్యత్ర కణ్ఠతపివ నిన్దాం కరోతీతి, నిశ్వాసేన తిర
 స్కరోతీ త్యత్ర హేలయానిన్దాం కరోతీతి చ, ప్రతీయతే; ఇహ సర్వత్ర
 ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థాభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్యనాయికాయాః
 ప్రథమాపరాధం స్వయ ముద్ఘాట్యత ఇతి * అభేదాతిశయోక్తిః; తన్నహి
 మ్నా త్వయా విరహితా సతీ తై రేవ దురవస్థాం నీయత ఇత్యనేన తయా
 కృత మపరాధం మనసి నిధాయ చంద్రాదయః సర్వే సంభూయతవ అసాన్ని
 ధ్యవశాదేకాకినీం తాం వైరనిర్యాతనార్థ మివ పీడయన్తితి * ఉత్ప్రేక్షా
 లంకారో వ్యజ్యతే; తేన చ తత్కృతపీడనస్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే;
 తతః నాయికాస్వపరిభూతైరేవ పరిభూయతే తదుపేక్షణం తు తవాను
 చిత మితి ధ్వన్యతే; కిం చ సర్వదా స్తేరముఖీ మఙ్గుభాషిణీ సుకుమారీ
 సురభి శిశిర నిశ్వాసశాలినీ నాయికా సంప్రతి దురవస్థామనుభవతీత్యనేన
 స్థితాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సాశ్రుముఖీ దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ణనిశ్వాసితా
 సతీ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే; రహ ఇత్యనేన లజ్జయా పరేభ్యః స్వావస్థామ
 నావిష్కృత్య అన్త రేవ తామ్యతీతి గమ్యతే; తతః సర్వథా శీఘ్ర
 మాగత్య నాయికామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే చంద్రమద్దానిల
 కీరకోకిలాపాది విభావై స్తీవనిశ్వాసా ద్యనుభావై రశ్రువైశ్వర్యాది
 సాత్త్వికై ర్వ్రీడాదై న్యాదిసంచారిభావై శ్చ పరిపోషం గమితో నాయికా
 శ్రయో * విరహవిప్రలంభశృంగారః ప్రతీయతే. ఏవం వ్యజ్యసమృద్ధిసద్భా
 వాత్ * గామ్భీర్యం నామ గుణః - * ‘ధ్వనిమత్తాతు గామ్భీర్య’ మితి లక్ష
 ణాత్. నాయికా * స్వీయా మధ్యా * విరహోత్కణ్ఠితా చ - ‘అనేకకార్య
 వ్యాసంగా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః, నామతఃనైవ దుఃఖూర్తా విరహోత్క
 ణ్ఠితా మతా. అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః, నిర్వేద
 శ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమి.’ ఇతి.

తస్మి సా యదీ గాయతి శ్రుతికటు వీణాధ్వని ర్జాయతే
యద్యావిష్కూరుతేస్తి తాని మలినై వా లక్ష్మ్యతే చన్ద్రికా,
ఆస్తేష్లాన మివోత్పలం నవమపి స్యాచ్ఛేత్ పురోనేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది తటిద్వల్లి వివర్ణైవ సా. 21

అవ. ఒకానొక విలాసిని సోబగును జూచి, కాముకుఁడు దానిగుణములను దనవేడుకచెలికానితో వరించి చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సా = ఆ (నేనుజూచిన), తస్మి=సన్ననిదగునతివ, గాయతియది=పాటపాడెనేని, వీణాధ్వనిః = వీణయొక్కరవము, శ్రుతికటుః=చెవులకింపుగానిది, జాయతే=అగుచున్నది. స్తి తాని = చిటునగవులను, ఆవిష్కూరుతేయది=వెలిపుచ్చెనేని, చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలినైవ=నల్లనిదిగానే, ఆలక్ష్మ్యతే=కానఁబడుచున్నది. నేత్రయోః=కన్నులయొక్క, పురో = ముందట, స్యాత్ చేత్ = ఉండెనేని, నవం అపి = అప్పుడే పూచినదైనను, ఉత్పలం = కలువ, ఘ్లానమివ=వాడుపాటినదివలె, ఆస్తే=ఉన్నది. తస్యాః = ఆకాంతయొక్క, శ్రీః=మేనిసోరు, అవ...యది = చూడఁబడునేని, సా=ప్రసిద్ధమైన, తటిద్వల్లి = మెఱుపుఁదీఁగ, వివర్ణైవ=తెల్లపాటినదే, (భవతి=అగుచున్నది.)

తా. ఆ ప్రియురాలియొక్క కంఠధ్వనిని విన్న తర్వాత వీణాధ్వని విన మనసురాదు. ఆపె చిటునవ్వు వెన్నెలకంటెఁ బ్రకాశముగలది. ఆనాయిక కన్నులు కలువలకంటె కాంతిగలవి. ఆచెలువయొక్క మేను మెఱుపుఁదీఁగకంటెఁ దళతళ మెఱయునది. అని నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభశృంగా రము. నాయికాలంబనవిభావనముచేతను, ఆలంబన గుణరూపమైన ఉద్దీపనవిభావనముచేతను, ప్రథమమున నావిర్భవించిన నాయికాశ్రయమయిన రతి వ్యక్తమగుచున్నది.

కాళ్చి ద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్
నర్తనచివస్యాగ్రే స్తాతి:—

తస్మితి:—సా మయాదృష్టా - తస్మి తన్వజ్ఞీ - గాయతి గానంకరోతి

యది - వీణాధ్వనిః - శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః - శ్రుతి
 కటుః కర్ణకఠోరః - కటుస్తిక్తరసే తూరరసే నా తద్వతి త్రిషు, సుగన్ధి మత్స్య
 రాకార్యాప్రియతీక్షేప్వప్రిత్రిషు, కటుః స్త్రీకటురోహిణ్యాం దూషణేతు
 నపుంసకమ్, ఇతి నా. జాయతేభవతి-గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయ
 మాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీత్యర్థః-వీణాస్వన మప్యతిశేతే తదీయ
 కణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తస్వీ - స్తి తాని మన్దహఃసాన్ - ఆవిష్కృతు తే యది
 స్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికాఽపి మలినైవాలక్ష్యతే - తస్మిన్నిథా సా
 మన్దస్ఫూర్తిః సతి దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోఽపి తదీయస్తి తస్మి
 రుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం పువలయం-నవం-నూతన మపి-అమ్లానమపితి
 యావత్ - తస్యా స్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వ
 స్త్వస్య పురోవర్తి భవే ద్యది - మ్లానమివాస్తే తిష్ఠతి - తదా స్వప్నిభూత
 శోభ త్వేన లక్ష్యతఇత్యర్థః-తదక్షియంగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య
 వర్తత ఇతిభావః, తస్యాః-క్రీః దేహకాన్తిః అవలొక్యతే యది-సావర్ణ్యప్రక
 ర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా-తటిద్వల్లి విమృల్లతా-వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో
 న భవతీత్యర్థః-తత్కాన్తే ర్విద్యుత్కాన్తే శ్చ మహాచన్దరమస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వని పారుష్యాదిరూపప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనా
 యికాగాన మాధుర్యాతిశయాదిరూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుత
 ప్రశంశాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం
 శ్రుతికటుత్వాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానరూపయాఽతిశయోక్త్యా
 ఽనుపాణితేతి ద్వయోః * సంకరః, నాయికా * పరకియా * అయోగ
 విప్రలమ్భ శృంగారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన అలమ్బనగుణ
 రూపేణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయీ రతిర్వ్య
 జ్యత ఇతి రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

సత్యం తద్య దవోచథా మమ మహాన్ రాగ స్త్వదీయాదితి
 త్వంప్రాప్తోఽసి విభాతవవసదనం మాం ద్రష్టుకామోయతః,
 రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ హృదయే కాశ్చీరపత్రోదితం
 నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాతూరసాపాదితమ్. 22

అవ. పరనాయకతో రేయిగడపి, వేకువ నేతెంచుచున్న భోగ చిహ్నములుగలిగిన నాయకుని నొకనాయక స్తుతివ్యాజముచే మర్తము భేదిం చుచుఁ జెప్పచున్నది:—

టీక. త్వదీయాత్ = నీవైన (నీకు నాపైనఁడెడి) యనురాగముకంటె, మమ = నాకు, రాగః = (నీమీఁది) మక్కువ, మహాన్ = ఎక్కువయినది. ఇతి = అని, యత్ = ఏమాటను, ఆవోచథాః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యం = నిక్కము. యతః = ఏకారణముచేత, త్వం = నీవు, విభాత ఏవ = వేకువ నే, మాం = నన్ను, ద్రష్టుకామః = చూడఁగోరినవాడవై, సదనం = ఇంటికి, ప్రాప్తః = వచ్చినవాడవు, అసి = అయితివి. కించ = మఱియు, నాథ = ప్రియుఁ డా! హృదయే = తొమ్మునందు, (మనసునందుఁగాదు.) కాశ్చీరపత్రోదితం— కాశ్చీరపత్ర = కుంకుమపువ్వుతోఁ జేయఁబడిన మకరికాపత్రము మున్నగు వానిపలనఁగలిగిన, రాగం = ఎఱుపును (అనురాగమును,) బిభర్షి = వహించు చున్నావు. నేత్రే = కంటియందు, (జాత్యేకవచనము). జాగరజం = మేల్కొని యుండుటవలనఁ బుట్టిన, రాగం = ఎఱుపును (రేయెల్లనిద్ర లేమిచేఁగల్గిన) రాగమును, బిభర్షి = వహించియున్నావు. లలాటఫలకే = విశాలమైన నెన్నుదుటి యందు, లా...తమ్—లాక్షారస = లద్దుకయొక్కద్రవముచేత, ఆపాదితం = కలిగింపఁబడిన, రాగం = ఎఱుపును, బిభర్షి = వహించియున్నావు.

తా. ఓ నాయకుడా! నాకు నీపై నుండురాగముకంటె నీకు నాపైనఁ గలరాగ మెక్కువ యని యంటివిగదా! అది వాస్తవమే. నాకు నీపైఁగలరాగ మొక్కమనస్సునందేయున్నది. నీకునాపైఁగల రాగమన్ననో తొమ్మునను, నేత్రములందును, నొసటను నున్నదికాననెక్కువగానున్నదనుటకేమిసందియము? రాగము అనఁగా, ఎఱుపు. అనురాగము అనియు రెంటికిని భేదా ధ్యవసాయము. “ఓ నాథా! నీకునాపై ననురాగమున్నదిలేనిది, రాత్రీయంతయుఁ బరకాంత యింటనుండి వేకువలేచిరాఁగానే నీతొమ్మునందలి కుంకుమపువ్వుతోఁ గలిగిన చందనచర్చచేతను, నీకన్నులయొట్టదనముచేతను, నీ నొసటనుండు లాక్షారాగము

చేత బాగుగఁ దెలియుచున్నది. పోరా నీ బూటకపుఁజేమ నిటఁ జూపకుము.” అని నాయిక నాయకుని వ్యాజస్తుతి చేసినది.

నాయిక ఖండిత; మధ్య; ధీరాధీర. నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

అన్యకాంతావేశ్చ ని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాంతం పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం పల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్తో ధ్వాటనం కుర్వతీ ప్రాహః—

సశ్యమితి:—త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినో మద్విషయాదనురాగాత్, మమరాగః మత్సంబన్ధిత్వద్విషయోఽనురాగః, మహాత్ అధికః, ఇతి యద్వచః, అవోచధాః అవాదీః * బ్రూహో ఐత్వా దాత్త దేపదం * ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః * ‘అస్యతి వక్తీ’ త్యాదినా చ్ఛేరజ్జ్ * ‘వచ ఉమి’ త్యుమా గమః, తద్వచః, సత్యం తథ్యం, యతః యస్తా త్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేవ-న తు తం కాలమతిక్రమ్య విలమృనాసహిష్టుత్వా దితి స్తుతిపరోభావః-నిశాం నీత్వైవాగతః న తు పూర్వ మన్యకాంతాపర తస్త్వత్వా దితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామోభిలాషో యస్య తథోక్తః సక-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మా మదృష్ట్యా చిరమన్యత్ర వర్తితుం న శక్నోషీతి స్తుతిపరో భావః; ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసీతి నిందాపరోభావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం నకా ర్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మపీత్యాహః రాగమితి:—కిం చ హేనాథ, హృదయే వక్షసి * ‘హృదయం చిత్తవక్షసోఽఽతి నా:—కాశ్చి రాఖ్యదేశేభవం కాశ్చిరం కుజ్జుమం:—‘అథ కుజ్జుమం, కాశ్చిరజన్తాగ్ని శిఖిమ్.’ ఇత్యమరః- ‘కాశ్చిరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్, కాశ్చిరజన్తాగ్నిశిఖం చారులోహితచన్దనమ్.’ ఇతిప్రతాపమార్తాండః-తస్య పత్రాణి తన్తయాః పత్రాకారాః రేఖావిశేషాః-పత్రావళిః పత్రలతా పత్ర భిజ్జశ్చ పత్రకమ్.’ ఇత్యమరశేషే - తేభ్య ఉదితముత్పన్నం-ప్రేయసీకుచ కుమ్భ పరిరమ్భ పిశునమితి భావః-రాగం రక్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్ఞాతం-కృత్స్ననిశాయా మపి కామో పచారసూచకమితి భావః - రాగం బిభర్షి, తథా-లలాటం ఫలకమివేతి * ఉప మితసమాసః-తస్మిన్ లాఘావసేన అలక్తకద్రవ్యేణ - ఆపాదితం సంపా

దితం-దయితాచరణప్రణిపాతశంసనమితి భావః - రాగం బిభర్షి, ఏవ
మన్తర్బహి శ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వాదధునా త్వదీయవచస్యసృతత్వ
శబ్దా- నివృత్తేతి భావః; ఇహత్వం సత్యవాదీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ
మసృతమేవ - వాక్తాత్రేణ మయ్యనురాగో దర్శితః - నిశావసానే గృహం
ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నో శ్చ వనితాన్తర విషయస్తవానురాగః
స్ఫుటీక్రియతే - ఐచ్ఛికాగ్రేసర స్వప్ - అతస్త్వయి విశ్వాసో న నిధే
యః - ఇతి నిన్దా వ్యజ్యతే అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతి పాదత్రయవాక్య
ర్థస్య హేతుత్వాదనేకవాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిక్త మలంకారః;
తచ్చైకస్మిన్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరే తురాగశబ్దగతశ్లేషమూలాతిశయోక్తి
సంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి * వ్యాజస్తుతిశ్చ; సా చోక్తకావ్య
లిక్తసాపేక్షేతి తయోరన్త్యాజ్ఞిభావేన * సంకరః. లక్షణాని తూక్తాని ప్రథమ
పానోక్తార్థస్య ప్రవక్షేన సమర్థనాత్ * విస్తరాభ్యోగుణః - 'సమర్థనప్రప
క్షోక్తిరుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.' ఇతి లక్షణాత్. * ఈర్ష్యమానవిప్రలబ్ధ
శృంగారః. నాయికా * ఖణ్డితా - 'సీత్యాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతేప్రాణ
వల్లభే, అన్యా సంభోగచిహ్నోస్తు కుపితా ఖణ్డితా మతా.' ఇతి లక్షణాత్;
సాచ మధ్యా*ధీరాధీరా చ- 'ధీరాధీరాతు సోత్పాసవక్త్రోక్తిస్యాత్ ప్రియా
గసి.' ఇతి లక్షణాత్, నాయకో*ధృష్టః, అపరాధే స్ఫుటేఽపి నిర్భీకత్వాత్.

ఏతస్మిన్ సమాసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ దేశాన్తరం
గన్తుంత్యాయత సేతథాపినభయంతాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా,
యస్తాత్ కైరవసారసారభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షువిజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛామయూఖచ్ఛటా.

అవ. ఒకానొకనాయక వసంశకాలంబున దేశాంతరంబుఁ బోవఁ
బ్రయత్నించు కాంతుసింగూర్చి, యాతని దేశాంతరప్రయాణము మనం
బున నంగీకరింపనిదైనను, నంగీకరించుదానివలెఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. హే ప్రాణేశ = ప్రాణనాథుఁడా, ఏతస్మిన్ = ఈ, వసన్త
సమయే=ఆమనికాలంబున, త్వం=నీవు, సమాసా=యోచనలేక, దేశాన్తరం=

ఇతర దేశమునకు, గస్తుం=పోవుటకు, యతః=ప్రయత్నపడుచున్నావు. తథా
ఽపి=అట్లు ఇష్టముగాని పనిచేయఁ గోరినను, అధునా=ఇప్పుడు, తాపాత్=
విరహాసంతాపమువలన, భయం=దిగులును, నప్రపద్యే=పొందను. యస్తాత్=ఏ
కారణమువలన, కై రవ...ముషా-కై రవ=తెల్లగలుపలయొక్క, సార=మేలైన,
సౌరభముషా=సువాసననుజూఁగొనునట్టి, సరోచాయునా=కొలనిగాలితో,
సాకం=కూడ, చాస్తీ=చంద్రునిదైన, స్వచ్ఛా=నిర్మలమైన, మయూఖచ్ఛటా=
కిరణములవరుస, దిక్షు=దెసలయందు, విజృమ్భతే=వ్యాపించుచున్నది.

తా. “ఓప్రాణేశ” అని సంబోధన చేయుటచేత నా
ప్రాణముల కీశ్వరుఁడవైన నీవు దేశాంతరమునకు వెళ్లిపోఁగా
నే నీంసుధీనములైన యా ప్రాణములును నీతోడనే వెడలిపోవ
నున్నవి యని యభిప్రాయమును దెలుపుచున్నది. యీ సంబో
ధనము. “ఏతస్మిన్-వసంతే” ఈ వసంతమునందు అనుటచేత,
సకలపుష్పములు పూచుట, తేనెటీగలగుంపుల ఝంకారములు
మదముచే నింపుగాఁగూయుకోయిలలకూతలు మొదలగు
కామోద్దీపన సాధనములు గలదగుటచేత విరహాణీస్త్రీలకుఁ
బ్రలయకాలముం బోలినది యీవసంతకాలము. ఇట్టి వసంతకా
లమున నీవు పోదలఁచుట న్యాయమే అని యభిప్రాయము.
అయత్నసిద్ధమైన శైత్యోపచారసామగ్రిచే నొప్పాటు నీకాల
మునఁ బుట్టినతాపము హెచ్చుగానేరదు. కనుకనే నీవిరహ
తాపమునకు వెఱవనని బాహ్యభిప్రాయము. కాలాంతరమందుఁ
గలుగు విరహతాపము హెచ్చుబాధను గలిగించును గాని
యది యీ వసంతకాలముమాడ్కి-నుత్తరక్షణముననే ప్రాణాప
హారము సేయదు. కావున, నీవు ప్రయాణము సాగించిన
వెంటనే సుడిగాలి కాటుచిచ్చులంబోలె మలయానిల చంద్ర
దీపులు కలిగి నాప్రాణములను వెంటనే దీసివేయును గావున

నేను తత్తుణము నాశముగలిగించు విరహతాపమునుండి నేను వెఱవననిన యాంతరమైన యభిప్రాయము.

కాచి న్నాయికా వసంతకాలే దేశాంతరం గస్తుం ప్రయత్నవస్తం కాస్తుం తత్ప్రవాస మస్తరజ్ఞేణానజ్ఞీకుర్వాణాఽప్యజ్ఞీకుర్వాణేవాహః—

ఏతస్మిన్నితి.—హేప్రాణేశ మత్ప్రణానామిశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽపి నిర్గమిష్యన్తి త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బక మదకలకలకణ్ఠకూజితాది మదనోద్దీపనసామగ్రీ శాలితయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవద్వర్తమాన ఇత్యర్థః, వసంతసమయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా * 'అతర్కితం తు సహసే' త్యమరః, దేశాంతర మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా శృమానః, గస్తుం, యతసే యత్నం కరోషి, తథాఽపి ఇత్థ మనభిమతేఽర్థే చిక్కిరి తేఽపి, అధునా ఇదానీం - తాపాద్విరహతాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి - సంప్రతి విరహతాపశ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభేషాత్యర్థః - కాలాంతరే తు భయం ప్రాప్నుయా మిత్యాశయః; నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే తత్రాహ - యస్తాదితి:—యస్తాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * 'రజ్జరాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః-బాహుళకాత్ న లోపః - * కృదికారాదక్షిణః' ఇతి షాక్షికే జీవప్రత్యయే రజ నీతి దీర్ఘాంతః ప్రసిద్ధః-అత్ర అజ్యంతత్వా ధ్రస్వాంతత్వం - తథా భోజప్రయోగః-రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్.' ఇతి, కైరవాణాం కుముదానాం - యత్సారసారభముత్కృష్టసారభ్యం - 'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లిబం వరే త్రిషు' ఇత్యమరః-తం ముష్టా త్యపహర తీతి తథోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభాజేత్యర్థః, సరోవాయునా సాకం సరస్సంబద్ధినా సమీరణేన-సహ * 'సాకం సత్రాసమం స హే' త్యమరః - వాయోః శైత్యం సారభహేతుం కుముదవనోచరిప్రసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రిచన్ద్రసంబద్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్తలా, మయూఖానాం కెరణానాం - ఛటా సంహతిః * 'రిఞ్ఞోచ్ఛిః స్త్రీ తతి శ్చ టే' త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధశైల్యోపచార

సామగ్రీ శాలిని కాలేఽస్తి న్నుత్పన్నస్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తత
స్తస్మాదధునా నబిభేమితి బాహ్యభిప్రాయః; కాలాంతరే ప్రవాసశ్చే
తాప శ్చిరం మహతీ మార్తిమేవ సంపాదయేత్, న తు క్షిప్రం - స్వనివృ
త్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్, తస్మాత్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్;
ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిల చంద్రాతపయో ర్యోగే
తాపా భృశాయమానః సహనైవ ప్రాణాన్నిర్గమయ్య ఆత్యంతికీం నివృత్తిం
భజత ఇత్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః. అత్ర
తాపా న్నబిభే మితి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః
గన్తుమిచ్ఛసి చే దిదానీమేవ గమ్యతామితి విధిర్వ్యజ్యతే - స చానిష్ఠ
తయా ఆభాసీభవన్ మజ్జీవిత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ
మాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్ఠవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః.

‘ఆక్షేపాఽన్యో విధౌ వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.’ ఇతి లక్ష
ణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్త
ప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహ రూపకారణసామగ్రీసద్భావేఽపి తాపభయ
రూపకార్యస్య అనుదయాత్ - విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - ‘కారణేన
వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా, తత్సమగ్ర్యా మనుత్పత్తి
ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.’ ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్రత్యు
త్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్ (* కావ్యలింగమ్; తచ్చ విశే
షోక్తే రజ్జ మితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమ్భ శృంగారః,
నాయకా * ప్రవత్స్యిద్భర్తృకా.

చతుర్థాద్యమపైతు మానినిముఖంసందర్భయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రతిసౌఖ్యమస్తుమధురాంవాచం ప్రియేవ్యాహర,
తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైఃపాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘమభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషంసఖిదోషజమ్.

అవ. నాయకుఁడు నాయక నలుకదీర్చుచున్నాఁడు:—

టీ. హేమానిని= ఓపాలయలుకగలదానా, దీర్ఘం = చాలసేపున్నట్టి,
అభూతపూర్వం = మున్నెన్నడునులేని, సఖిదోషజం = చెలుల దప్పిదముచే

గలిగిన, రోషం = కోపముచు, అచిరాత్ = వెంటనే, త్యక్త్వా = విడిచి, ముఖం = మోమును, సందర్శయ = చూపుము. మే = నాయొక్క, చక్షుషోః = కన్నులయొక్క, జాడ్యం = మోటుదనము, అపైతు = తొలఁగునుగాక. శ్రోత్రయోః = చెవులకు, పీయూషస్సుతిసౌఖ్యం - పీయూష = అమృతము యొక్క, స్సుతి = కాటుటవలన, సౌఖ్యం = ఆనందము, అస్తు = కలుగును గాక. హేప్రియే = ఓచెలీ, మధురాం = ఇంపయిన, వాచం = పలుకును, వ్యాహర = పలుకుము. మే = నాయొక్క, తాపః = బడలిక, శామ్యతు = చల్లఁగును. శనైః = మెల్లగా, ప్రసాదశిశిరాం = దయచేఁజల్లనైన, దృష్టిం = చూడ్కిని, పారయ = ప్రసరింపఁజేయుము.

తా. ఓ మానినీ! సఖులుచెప్పిన కల్లమాటలచే నీవు నాపై నలుకవూనితివి. అది యుచితముగాదు. కావున నీవు గ్రద్దృష్టినివిడిచి, చల్లనిచూడ్కిచేఁ జూచి నా తాపంబును బోఁగొట్టుము అని భావము. “జాడ్యం” అనుటచే నీముఖము చూడకుండుటవలనఁ బుట్టినకన్నుల మాంద్యము నీముఖదర్శనమువలననే దొలఁగునని భావము.

నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖినచనము వాస్తవమేని ధృష్టుఁడు. కల్లయగునేని అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖిభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శనమేవాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కింఞ్చిస్తుభిప్రదర్శనే క్రియమాణోఽపి మానమాలమృమానాం చిరాత్ తత్యాగేఽపి నిష్ఠురమేవాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టిముపరిష్టాత్ పాతయంతీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షురితి.—హేమానిని - మే మమ-చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్థబ్ధత్వం-త్వస్తుభిదర్శనాలాభజనిత చింతాపారవశ్య ప్రయుక్తం*రూపగ్రహణాత్మమత్వమిశ్యర్థః-‘జడః స్థబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.’ ఇతి నా - అపైతు అపగచ్ఛతు-ముఖం సందర్శయ-త్వస్తుఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వస్తుఖావలోకనైకపరిహార్యత్వా దితి భావః. హే

ప్రియే మే శ్రోతయోః - పీయూషస్తుతిరమృతస్రావః - ‘పీయూష
మమృతం సుధే’ త్యమరః - తేన యత్ - సౌఖ్యం సుఖం - తత్ - తాదృశ
మిత్యర్థః * స్వాధే ష్యతో - ఆస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం
* ‘స్వాదు ప్రియా తు మధురా వి’ త్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీ
రయ - మానం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్తయోః
సుఖంజనయే త్యర్థః, మే - తాః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాంతి
ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః
* ‘భూతపుర్వే చరడి’ తి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూత
పూర్వో న భవతీ త్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మి
త్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషాన్మహావాదరూ
పాత్ - జాతస్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోషప్రభవమితి భావః -
రోషం కోప మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం - ‘సుషిమః
శిశిరో జడః, తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్రాన్యలిప్తకాః.’ ఇత్యమరః -
దృష్టిం - శనైః పాతయ మన్తం ప్రసారయ - మయీతి శేషః - సఖీనా
మనృతోక్తిభిః నిరవరాధే మ య్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః -
తస్మాదుగ్రదృష్టి మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్య
ర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోటే. ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యా
ర్థయో ర్హేతు హేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థ హేతుకం * కావ్య
లిప్త మలంకారః; పీయూష స్తుతిసౌఖ్యమిత్యత్ర పీయూషస్తుతిసాధ్య
సౌఖ్యస్య వాగ్వాప్యపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సా
దృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘమిత్యాదిరోషవిశేషణత్ర
యస్య తత్పరిగ్రహానాచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరా
మితి దృష్టివిశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరి
కరః; ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికరస్యోత్త
రార్థగకావ్యలిప్తం ప్రత్యజ్ఞత్వాత్ తయోరుభయోః * సంకరః. * మానవి
ప్రలమృశృజ్గారః.’ వాక్కృతం సజ్జేచ్ఛాపూపం * నర్త. నాయకా * ఖణ్డితా.
నాయకః * సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్ట్య-అసత్యత్వే అనుకూలః. * సామా
ఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః; సామాద్యపాయస్వరూపం సాహి

త్యచింతామణౌ ప్రదర్శితమ్ - 'సామ్నా భేదేన దానేన న త్యుపేక్షా రసా
న్తరైః, మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భిరాచరేత్. తత్ర చాటు
వచః సామభేదస్తత్యఖ్యుపార్జనం, దానం వ్యాజేనభూషాదేః ప్రదానం షడ
యో ర్నతిః, ధైర్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యా ద్రసోత్పాదోరసాన్తరమ్.' ఇతి.

మానమ్మానమనా మనాగపి న తం నాలోకతే వల్లభం.
నిర్యాతే దయితే నిరన్తర మియం బాలా పరం తస్యతే,
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనై ర్దానం సమాలమ్బతే
ధత్తే కణ్ఠగతానసూక్ష్మ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. 25

అవ. ప్రణయకలహము కడు హెచ్చిన ప్రియుఁడు కనఁబడినపుడు
పాలయలుకను, కనఁబడనప్పుడు తాపమును బొందిన నాయికనుజూచి మన
సున వగఁగూరిననాయికచెలి దానియవస్థను వేఱొక్కతెతోఁ జెప్పుచున్నది.

టీ. మాన...నాః-మాన = అలుకచేత, మ్మాన = సంతసముత్గ్గిన,
మనాః=మనస్సుగలిగిన, ఇయం-బాలా=ఈచిన్నది. (పదునాఱేండ్లలోపుగా
వయస్సు గలది యగుటచేతనే తెలియక యింత యనర్థము దెచ్చుకొన్నదియని
'బాల' శబ్దాభిప్రాయము.) నతం=మ్రొక్కిన, వల్లభం = ప్రియుని, మనా
గపి = ఇంచుకయైనను, నాలోకతే = చూడదు. దయితే = ప్రియుఁడు,
నిర్యాతే = వెడలిపోఁగా, నిరన్తరం = విడువక, పరం=మిక్కిలి, తస్యతే=
సంతాపమునొందుచున్నది. పరిజనైః=సేవకులచేత, చెలికత్తెలచేత, రమణే=
ప్రియుఁడు, బలాత్=బలాత్కారముతో, ఆనీతే=దోడ్కొని రాఁబడినప్పు
డు, మానం = ఊరకుండుటను, సమాలంబతే=పొందుచున్నది. ప్రియతమే=
మనోవల్లభుఁడు, నిర్గన్తుకామే = పోవనుద్యుక్తుఁడుకాగా, పునః = మఱి,
కణ్ఠగతాన్=కుత్తుకయందున్న, అసూక్ష్మ=ప్రాణములను, ధత్తే=తొల్చియున్నది.

తా. ప్రియునివైఁ బాలయలుకగలిగిన ప్రియురాలు బేల
యగుటచేఁ దెలివిలేక కాంతుఁడు వచ్చి వేఁడుకొన్నప్పుడు,
అతని నించుకయైనను గన్నెత్తిచూడదు. నాయకుఁడు దీనిని
బ్రతిమాలుటచే నుపయోగములేదని వెల్లిపోఁగానే తీరని

తాపంబు పొందుచున్నది. దానియవస్థ చూడలేక చెలికత్తెలు నాయకుని బలాత్కారముగాఁ దోడితెచ్చినప్పుడు మఱల మాటలాడక మానమును దాల్చియున్నది. ప్రియుఁడు తిరస్కృతుఁడయ్యును దానేవచ్చి బ్రతిమాలియు, తాను బలుకరించియుఁ బలుకకయునుండు నాయికయెదుట నుండ నేల యని యసూయ తోడ వెడలిపోవ నుపక్రమించినప్పుడు ప్రాణములను కుత్తుకఁ బెట్టికొనియున్నది. జీవితమునకు సంశయముగలిగినను, ఈ నాయిక మానమును విడువకయున్నది. ఆహా! దీని మొఱకుదనము నేమనవచ్చు నని నాయిక చెలి మఱొక్క తెతోఁ జెప్పినది.

నాయిక—మధ్యధీర, కలహాన్తరిత, నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధి ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానవే అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికామాలోక్య మనపి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యన్త్యై కథయతి.—

మానేతి.—మానే - మ్మానం క్షీణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా - ఇయం పురోవర్తిసి - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిచ్చిదూనపోడశ వర్షా మధ్యా వివక్షితా - న తు తదూనముగ్ధాచ - తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమాన శాలిసీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫలమానశాలిసీత్వం సాహిత్యచింతామణౌ స్ఫుటికృతమ్ - ‘ముగ్ధోద్యద్యో వనా మూఢా లజ్జావిజితమన్తథా, సఖీనాం పరతస్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమాన భాక్.’ ఇతి - ఆపోడశాబ్దా బాలేతి వ్యవహార స్తు కామశాస్త్రప్రదర్శితః - ‘బాలా సా పోడశాబ్దాత్ తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం, ప్రాధాన్యాత్ పశ్చిపశ్చాశ్చదవధి పరతో వృద్ధతా మేతినారీ.’ ఇతి-నతం ప్రణతం-^{*}నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పర మిత్యర్థః - వల్లభం ప్రియం - మనా గీషదపి-^{*} ‘కిచ్చి న్ననాగల్పమపీ’త్యమరః-నాలోకతే నపశ్యతి - అనునయస్యాదౌ మన్యుద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః; దయితే ప్రియే - నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేతా మన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయాదుపేక్ష్యగతే సతీతి యావత్ నిర్గతమన్తర మవధి ర్యస్తి.

కర్తృణి త ద్యథా భవతి తథా నిరన్తరం సంతత మిత్యర్థః - 'అన్తరం వివరాన్త
ర్థి భేదే ష్వవధి రన్థ్ర)యోః, అవకాశావసరయో స్తాదర్థ్యానర్థయోరపి.' ఇతి
నా..-పర మశ్శన్తం - తప్యతే - ఆవధీరితోఽపి స్వయ మే వాగత్యాను
సయక్ ప్రయః కి మితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇత్యర్థః;
రమణే కాస్తే పరిజనై ర్నాయికా సంబన్ధిభిః - యద్వా సఖిదాస్యాదిభిః -
యద్వా పీఠమర్దాదిభిః నాయకస్యైవ నర్తనచివైః - * పీఠమర్దాదీనాం స్వ
రూపం సాహిత్యచింతామణౌ కథితమ్ - 'తత్సహాయాః పీఠమర్ద విట చేట విదూ
షకాః, పీఠమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః. కామశాస్త్రరహస్యానా
ముపదేష్టా విటః స్పృశః, చేటః సంధాననిపుణౌ హాస్యకారి విదూషకః.'
ఇతి - బలా దాసితే బలాత్కారేణాగమితే సతి - మానం - సమాలంబ్యతే
ఆశ్రయతేః వియోగితా ప్రకర్షణ మన్దవేగతామాపన్నస్యాపి కోపస్య
సాపరాధ ప్రయముఖ దర్శనవశాత్ కిచ్చిత పునరుల్లసితత్వాదితి భావః;
ప్రియతమే పునః నిర్గన్తుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మిన్ - భాషితాఽపి
నిభాషతే కి మత్ర పృథావస్థానేన ఇతి సాసూయం నిర్మాతు ముద్యుక్తే స
తీత్యర్థః - కణ్ఠగతా అసూక్ ప్రాణాక్ * 'పుంసి భూమ్న సవః ప్రాణా'
ఇ త్యమరః - ధత్తే పునర్వియోగప్రసక్త్యా విజృంభమాణేన దుస్సహతాపేన
కణ్ఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః - జీవితసంశయే ప్రసక్తేపి మానం న ముఖ్య
త్యహో కియ దస్యా మార్భ్య మితి భావః. నాయకనిర్గమనన్నాహమాత్రేణ
నాయికాయాః ప్రాణసంకట ప్రసక్తే రుపవర్ణనాదుపేక్షారూప పశ్చామో
పాయప్రయుక్తం మానస్యాల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే. * స్వభావోక్తిః;
కర్తృకారకస్య క్రమికానేక క్రియాన్వయత్వాత్ * కారక దీపకాలం
కారః; లక్షణం తూక్ష్మమ్. * మానవిప్రలంబ శృంగారః. నాయికా మధ్యా
ధీరా * కలహాన్తరితా చ - 'కోపాత్ కాన్తం పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమ
న్వితా, కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా.' నాయకో * ధృష్టః.

కర్ణారున్తుద మేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చన్ద్రే లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్,
చక్షుర్త్తిలన మేవ తన్నయనయో రగ్రే మృగీణాం వరం
హైమి వల్లపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే.

అవ. ఒకానొక సాటిలేని రూపలావణ్యములు గలదగు జవరాలిని జూచి, మోహమందిన యొక కాముకుఁడు చపలచిత్తుఁడై, తనవేడుక చెలి కానియెదుటఁ జపలతనుగలిగించిన నాయికనుగూర్చి పర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. తస్యాః = నేనుజూచిన ఆసొగసుకత్తెయొక్క, భాషితే=మాట, శ్రుతే=వినఁగా, కోకిలరుతం = కోకిలయొక్క కూత, కర్ణ అరుస్తుదమేవ= చెవులకు బాధ గలిగించునదియే, భవతి=అగుచున్నది. చంద్రో=చంద్రునియందు, లోకరుచిః-లోక = జనులయొక్క, రుచిః = కోరిక, తదా...చేః-తత్= ఆచెలువయొక్క, ముఖి=మోముయొక్క, రుచేః=కాంతియొక్క, సందర్శనాత్ = చూచుటకంటె, ప్రాక్ ఏవ=ముందే, పర్తతే = ఉన్నది. (ఆప్రియయొక్క ముఖమును జూచినపిదపఁ జంద్రునియందు నిస్సారత్వబుద్ధి పుట్టుచున్నది.) తత్ నయనయోః = ఆచెలి కన్నులయొక్క, అగ్రే = ముందట' మృగీణాం = లేళ్లకు, చక్షుర్త్వేనమేవ = కన్నులు మూసికొనుటయే, పరం= మేలు, యావత్=ఎంతవఱకు, సా = ఆకాంత, నలక్ష్మితే = అగపడదో, తావత్ ఏవ=అంతవఱకే, హైమి=బంగారపు, పల్లి=తీగ, లలితా = సొగసుదిగా, లక్ష్మితే = కనఁబడుచున్నది.

తా. ఆజవరాలియొక్క పలుకులు కోకిలకూతకంటె నింపులనియు, చంద్రునికంటె దానిమో మందమనియు, లేళ్ల కన్నులకంటె దానికన్నులు సొగసువనియు, దానిమేను బంగారు తీగకంటె మెఱయునది యనియు భావము.

నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంబ శృంగారము.

నిస్తులరూప విభ్రమాది శాలిసీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్త తాం ప్రాప్తః కామీ నర్తసచివస్యాగ్రే తాం మనస్తారశ్యకారణీం పర్ణయతి.—

కర్ణేతి.—తస్యాః మయా విలోకితాయాః సుందర్యాః - భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి - కోకిలరుతం - కర్ణయోః - అరుస్తుదమేవ అతిపీడా కరమేవ-భవతీతి శేషః - తదుక్తశ్రవణానంతర మత్యంత బాధత ఇత్యర్థః- న తు మనాగపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేనకారాభిప్రాయః - ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే,

* 'అరుస్తుద స్తు మర్తస్యగి' త్యమరః; తథా, చన్ద్రే - లోకరుచిర్జనానా
 మభిలాషః - 'రుచి స్తు కిరణే కాంతా వభిషజ్ఞాభిలాషయోః' ఇత్యమరః -
 తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వమేవ వర్తత
 ఇతిశేషః - తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుద
 యతీత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రాదప్యధికలోకా
 తరసౌందర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్ర
 యోరత్ర మృగీణాం కురజ్జాన్జనానాం-చక్షుర్ద్వీలనం నిజనేత్రాణాం పక్ష్య
 భిః ప్రచాఛదన మేవ వరం మచాప్రీయం-తత్కాలప్రసజ్యమాన లాఘ
 వపరిహారేణ ప్రాశ్నిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవాదితి భావః - చక్షూంషి సమ్య
 జ్ఞేమీల్య తద్విక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవహానిర్నస్యాత్-ఉత్క్రష్ట
 సన్నిధౌ రమ్యాణా మప్యరమ్యత్వే నాభాసమానత్వా ది త్యేవకారాభి
 ప్రాయః-ఏతేన తన్నయనయో ద్విఖిలహరిణాన్జనానయన దుర్లభవిస్తారతార
 శ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సుందరీ-యావత్ - న లక్ష్మ్యతే నదృ
 ప్తివిషయ్యాక్రియతే-తావ దేవ - హైమి వల్లీ హిరణ్మయీ లతా-అపి కిము
 తాన్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - గుణాద్భుతవస్తస్త్వనుభవస్యాన్య
 త్రారుచేర్హులత్వా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కనకప్రభాతి
 శాయినీ తదన్తద్భుతిరితి ద్యోత్యతే. అత్ర కోకిలరుతకర్ణారుస్తుదభావాది
 రూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః; ఉపమానభూత
 కోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధి
 క్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేకశ్చ; తౌ చ కోకిలరుతాదీనాం కర్ణారుస్తు
 దత్వాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబంధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యానుగృహీతా
 వితి తస్యాస్తయో శ్చాన్తాన్తభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంస
 యోస్తు ఏకమేవ వాక్యార్థమాశ్రిత్య సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ
 * సంకరః. * అయోగవిప్రలమృశృంగారః; నాయికా * పరకీయా.

స ర పూ ర్ణ ము.

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే.

శ్రీ 'రామ' ప్రెస్సున ముద్రితము. - 1937. - 750.